

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΡΓΥΡΑΚΗ
(Α.Μ.: 1012202003004)

Θέμα: «Η εκπαίδευση των γυναικών στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος: Από τα πρώτα βήματα έως το Πανεπιστήμιο (1830-1900)»

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Χρυσάνθη Παπαδοπούλου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ελένη Ζυμή

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5

Α΄ Κεφάλαιο

Η εκπαίδευση των γυναικών από την Τουρκοκρατία έως την Επανάσταση του 1821.7	
1.1. Η εκπαίδευση επί Τουρκοκρατίας.....	7
1.2. Οι Ελληνίδες της Διασποράς.....	15
1.3. Η εκπαίδευση στα χρόνια της Επανάστασης.....	17

Β΄ Κεφάλαιο

Η γυναικεία εκπαίδευση στο Νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος.....	24
2.1. Ο Ιωάννης Καποδίστριας Κυβερνήτης της Ελλάδος.....	24
2.2. Τα μέτρα του Κυβερνήτη για την Παιδεία.....	26
2.3. Η μέριμνα για την γυναικεία εκπαίδευση.....	27
2.4. Τα αποτελέσματα της Καποδιστριακής πολιτικής για την εκπαίδευση.....	34

Γ΄ Κεφάλαιο

Η εκπαίδευση επί βασιλείας Όθωνα (1833-1862).....	36
3.1. Η έλευση του βασιλιά Όθωνα και της Αντιβασιλείας.....	36
3.2. Η οργάνωση της Εκπαίδευσης (Δημοτική και Μέση Εκπαίδευση).....	37
3.3. Η εκπαίδευση των γυναικών-γυναικεία σχολεία και μαθήματα.....	42
3.4. Τα ιδιωτικά γυναικεία σχολεία.....	49
3.5. Το επάγγελμα της δασκάλας στην οθωνική περίοδο.....	55

Δ΄ Κεφάλαιο

Η πορεία των γυναικών προς την Ανώτατη Εκπαίδευση.....	59
4.1. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για τη γυναικεία μόρφωση.....	59
4.2. Τα γυναικεία σχολεία ως τα τέλη του 1900.....	64
4.3. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών.....	68
4.4. Οι πρώτες Ελληνίδες φοιτήτριες- Οι γυναίκες στην Ανώτατη Εκπαίδευση.....	72
Επίλογος.....	84
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	87
Παράρτημα.....	90

Περίληψη.....91

Πρόλογος

Η εργασία μου πραγματεύεται το ευαίσθητο θέμα της μόρφωσης των γυναικών από την περίοδο της Τουρκοκρατίας έως τις αρχές του 1900. Η ευαισθησία του ζητήματος έγκειται στο ότι ανέκαθεν η γυναικεία φύση θεωρούνταν κατώτερη από του άνδρα, σωματικά, διανοητικά και κοινωνικά. Οι απόψεις αυτές ριζώθηκαν από τα πρώτα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης λόγω πολλών παραγόντων και διαιωνίστηκαν. Ακόμη και ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός που έδωσε τα «φώτα» του νεότερου πολιτισμού στη Δύση και οδήγησε σε ριζικές πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές, υποστήριζε την κατώτερη φύση της γυναίκας. Εξαιρέση αποτελούν οι Έλληνες λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που μαζί με τους εύπορους και μορφωμένους Έλληνες ομογενείς, θεωρούσαν πως οι Ελληνίδες πρέπει να μορφώνονται και πως θα μετέχουν στις διαδικασίες που θα ακολουθούσαν την απελευθέρωση του Ελληνικού Κράτους.

Μετά την απελευθέρωση και την δημιουργία του νέου Ελληνικού Κράτους οι απόψεις αυτές άλλαξαν ριζικά, καθώς η μορφωτική και κοινωνική θέση της γυναίκας μετατοπίστηκε ξανά προς τα πίσω. Η γυναίκα θεωρούνταν για άλλη μια φορά κατώτερη, η μόρφωσή της έπρεπε να είναι από ανύπαρκτη έως ελάχιστη και η μόνη της ενασχόληση έπρεπε να είναι το σπίτι και η οικογένεια. Ιδρύθηκαν μερικά σχολεία θηλέων επί Καποδίστρια, ο οποίος πίστευε στην στοιχειώδη μόρφωση του λαού και κυρίως στο ότι οι Ελληνίδες έπρεπε να ζουν και να μορφώνονται μόνο με βάση τα χρηστά ήθη και αυτό συνδύασε στην φοίτησή τους.

Επί εποχής Όθωνα και Αντιβασιλείας, σε μια εποχή που οι γυναίκες σε άλλες χώρες μορφώνονταν ήδη στα πανεπιστήμια, η γυναίκα δεν είχε καν συμμετοχή στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Ιδρύθηκαν λίγα δημοτικά σχολεία θηλέων λόγω οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι δήμοι, απαγορεύθηκε η συμφοίτηση αγοριών και κοριτσιών με αποτέλεσμα τα κορίτσια να μένουν σχεδόν αμόρφωτα. Μέση εκπαιδευτική βαθμίδα δεν υπήρξε νομοθετικά για τις γυναίκες, άρα και η ανώτατη μόρφωση θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί χωρίς απολυτήριο Γυμνασίου. Ιδρύθηκαν Παρθεναγωγεία Μέσης Εκπαίδευσης από ξένους ιεραποστόλους και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία το 1836 και έτσι καλύφθηκε το κενό στη Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα. Όμως η μόρφωση αυτή που δινόταν στα σχολεία αυτά ήταν κατά κάποιον τρόπο «διακοσμητική» και δεν οδηγούσε πρακτικά σε κάποια επαγγελματική αποκατάσταση. Οι γονείς οι ίδιοι δεν θεωρούσαν την

εκπαίδευση των κοριτσιών απαραίτητη. Εξαίρεση αποτελούσαν οι μορφωμένοι και εύποροι Έλληνες εντός και εκτός Ελλάδος που μόρφωναν τις κόρες τους στο επίπεδο των υιών τους. Εξαίρεση αποτελούν τα κορίτσια των μεσαίων και χαμηλών κοινωνικοοικονομικών τάξεων που αποφάσισαν να ακολουθήσουν το επάγγελμα της δασκάλας για να βιοποριστούν στο μέλλον.

Το επάγγελμα της δασκάλας-παιδαγωγού επεκτάθηκε με τα χρόνια και μετά το 1863. Με την άφιξη του νέου βασιλιά Γεωργίου Α΄ και τις νέες εθνικές «περιπέτειες» του ελληνικού κράτους, παρατηρήθηκε μια μικρή αλλαγή στις απόψεις για την γυναικεία μόρφωση, που συνδυάστηκε με τους εθνικούς σκοπούς της επέκτασης του ελληνικού κράτους. Ως τα τέλη του 1900 έγιναν ορισμένες μεταρρυθμίσεις για την βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης, χωρίς όμως να εγκριθούν από την Βουλή. Ούτε η κοινωνία ήταν έτοιμη να δεχτεί για τις γυναίκες μια καλύτερη μόρφωση, άρα μεγαλύτερη επαγγελματική και κοινωνική παρουσία τους.

Οι προοδευτικές φωνές που απαιτούσαν καλύτερη μόρφωση για τις γυναίκες και συμμετοχή τους στην πανεπιστημιακή κοινότητα, εισακούστηκαν έπειτα από πολύ κόπο και πίεση ορισμένων προοδευτικών κύκλων που έβλεπαν την οπισθοδρόμηση της ελληνικής κοινωνίας να διαιωνίζεται. Εν τέλει, η πρώτη φοιτήτρια Ιωάννα Στεφανόπολι γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή το 1900, ενώ πριν από αυτό το γεγονός ορισμένες Ελληνίδες σπούδασαν στο εξωτερικό καθώς στην Ελλάδα δεν γίνονταν δεκτές στο Πανεπιστήμιο. Ακολούθησαν και άλλες φοιτήτριες, λίγες ως τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, όμως ενδεικτικό δείγμα των αγώνων των γυναικών που πάλευαν για ίσα κοινωνικά και επαγγελματικά δικαιώματα.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα της εργασίας μου, Επίκουρη Καθηγήτρια Ενάλιας Αρχαιολογίας Χρυσάνθη Παπαδοπούλου, καθώς και τους συνεπιβλέποντες καθηγητές, τον Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας Θανάση Χρήστου και την Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Ελένη Ζυμή, για την εμπιστοσύνη στο πρόσωπό μου και την βοήθειά τους στην ολοκλήρωσή της εργασίας μου. Επίσης, ευχαριστώ θερμά όσους με βοήθησαν στην συλλογή του υλικού για την πραγματοποίηση της Διατριβής Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης.

Εισαγωγή

Το αντικείμενο της Διατριβής Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης είναι η εξέλιξη της εκπαίδευσης των γυναικών στο Νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος και συγκεκριμένα από το 1830 έως το 1900. Μέσα στα χρόνια αυτά έγιναν πολλοί αγώνες για να δικαιωθούν οι γυναίκες που θεωρούνταν από τους άνδρες κοινωνικά κατώτερες, άρα δεν είχαν ίσα δικαιώματα ούτε στην μόρφωση ούτε στην εργασία. Οι αγώνες έγιναν από προοδευτικές γυναίκες και από μια μερίδα ανδρών που είχαν «συλλάβει» την αλλαγή και έβλεπαν πως όσο περνούσαν τα χρόνια δεν μπορούσαν να επικρατούν στην ελληνική κοινωνία απόψεις ίδιες με αυτές της εποχής της Τουρκοκρατίας.

Σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιαστούν τμηματικά οι απόψεις για την μόρφωση των Ελληνίδων και η εξελικτική πορεία τους από την μηδαμινή και στοιχειώδη, έως την ανώτατη εκπαίδευση. Παρόλο που η εργασία ασχολείται με το χρονικό εύρος 1830-1900, γίνεται στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μια αναφορά στην εκπαιδευτική πραγματικότητα επί Τουρκοκρατίας, όταν υπήρχαν στις ανεπτυγμένες πόλεις εντός ελληνικού ηπειρωτικού και νησιωτικού κορμού, σχολεία θηλέων. Επίσης, γίνεται αναφορά στις Φαναριώτισσες Ελληνίδες που θεωρούνται οι πρώτες μορφωμένες Ελληνίδες της νεότερης εποχής. Το πρώτο κεφάλαιο κλείνει με την εκπαίδευση στα χρόνια της Επανάστασης. Είναι η εποχή του μεγάλου εθνικού ξεσηκωμού, αλλά και κομβικό σημείο στην εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες προεπαναστατικά και τη στιγμή της Επανάστασης δεν θεωρούνται κατώτερες στη μόρφωση. Οι τοπικές συνελεύσεις και τα Συντάγματα του Αγώνα κάνουν λόγο για συνεκπαίδευση ανδρών και γυναικών χωρίς διακρίσεις.

Τα πράγματα αλλάζουν επί Καποδίστρια (1828-1831), ο οποίος ασχολείται περισσότερο με τη στοιχειώδη εκπαίδευση του λαού, αλλά όχι τόσο των κοριτσιών. Ιδρύονται σχολεία θηλέων στα οποία φοιτούν κορίτσια ανά την Ελλάδα, κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, όμως μόνο με βάση τα αυστηρά ήθη και τις παραδόσεις της ελληνικής κοινωνίας. Η μόρφωσή τους δεν θεωρείται σημαντική. Το δεύτερο κεφάλαιο κλείνει με την αποτίμηση της πολιτικής του Ιωάννη Καποδίστρια για την εκπαίδευση.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται ο ερχομός του πρώτου βασιλιά Όθωνα (1833-1862) και της Αντιβασιλείας που οργάνωσε τον τομέα της Εκπαίδευσης με βάση τα βαυαρικά πρότυπα. Ιδρύθηκαν σχολεία Δημοτικής και Μέσης εκπαίδευσης

για τα αγόρια που θα τα οδηγούσε σε μελλοντική φοίτηση στο Πανεπιστήμιο. Για τα κορίτσια υπήρξε πρόβλεψη μόνο για μια στοιχειώδη εκπαίδευση που λόγω οικονομικών δυσκολιών δεν ευοδώθηκε σε μεγάλο βαθμό. Όσα κορίτσια ήθελαν να μορφωθούν γράφονταν στα ιδιωτικά σχολεία που υπήρχαν ήδη και στο Αρσάκειο Σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας που ιδρύθηκε το 1836. Από το Αρσάκειο αποφοιτούσαν και όσα κορίτσια ήθελαν να εξασκήσουν το επάγγελμα της δασκάλας, το μόνο κοινωνικά αποδεκτό επάγγελμα για τις γυναίκες τότε.

Ακολουθεί το τέταρτο κεφάλαιο με ορισμένες νομοθετικές παρεμβάσεις από το 1877 μέχρι το 1899 με σκοπό τη βελτίωση της γυναικείας μόρφωσης, που ωστόσο δεν έγιναν δεκτές από την Βουλή. Πέρασαν πολλά χρόνια για να γίνει αποδεκτή μια ολική μεταρρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης. Ως τα τέλη του 1900 ιδρύθηκαν και άλλα γυναικεία σχολεία, κυρίως ιδιωτικής φύσεως και προωθήθηκε το σύμβολο της δασκάλας και μητέρας-παιδαγωγού που διαδραμάτισε ρόλο στις εθνικές βλέψεις του ελληνικού βασιλείου. Οι απόψεις όμως αυτές υποχώρησαν ξανά και στο προσκήνιο έμεινε η κατώτερη γυναικεία φύση. Οι απόψεις αυτές έγιναν πιο σκληρές όταν οι πρώτες απόφοιτες των ιδιωτικών Παρθεναγωγείων θέλησαν την εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο, για το οποίο γίνεται επίσης αναφορά στο τέταρτο κεφάλαιο. Κατόπιν πιέσεων και ξεσηκωμού μιας μερίδας της ελληνικής κοινωνίας, έγινε δεκτή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας η πρώτη φοιτήτρια Ιωάννα Στεφανόπολι. Ακολούθησαν οι αδερφές Παναγιωτάτου και άλλες φοιτήτριες που σπούδασαν και διέπρεψαν παρά τους χλευασμούς και τα προβλήματα που τους δημιουργούσε ο κοινωνικός περίγυρος.

Αυτές οι γυναίκες θεωρούνται πρωτοπόρες του καιρού τους καθώς σε εποχές που η Ελληνίδα θεωρούταν κατώτερης φύσης του άντρα, κατόρθωσαν να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην μόρφωση και ίση παρουσία στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή.

Α΄ Κεφάλαιο

Η εκπαίδευση των γυναικών από την Τουρκοκρατία έως την Επανάσταση του 1821

1.1. Η εκπαίδευση επί Τουρκοκρατίας

Ο ελληνορθόδοξος κόσμος είχε αρχίσει να περνά σε μια μακρόχρονη περίοδο πνευματικής εξουθένωσης πολύ πριν την επικράτηση των Οθωμανών στην ελληνική χερσόνησο. Η κατάσταση επιδεινώθηκε με την οθωμανική κατάκτηση. Οι συνεχείς πόλεμοι, η ασταθής οικονομία, οι αλλαγές στο καθεστώς γαιοκτησίας και οι συνεχείς αλλαγές των κοινωνικών δομών, κατέστησαν σχεδόν απαγορευτική την ανανέωση και τη συντήρηση παλαιότερων πνευματικών δραστηριοτήτων. Στην πνευματική αυτή εξουθένωση έπαιξε ρόλο και η αποδημία στην Ιταλία και σε άλλες χώρες, των τελευταίων αξιόλογων λογίων του Βυζαντίου (Χρυσολωράς, Λάσκαρης κ. ά.)¹. Άνθρωποι των γραμμάτων που ασφυκτιούσαν δίπλα στο θανάσιμο εχθρό της χριστιανοσύνης έφυγαν και έδωσαν στην Ευρώπη τα φώτα της επιστήμης².

Την απώλεια των φωτισμένων δασκάλων θέλησε να αντικαταστήσει η Εκκλησία μέσω του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το Πατριαρχείο ήταν ούτως ή άλλως μετά την Άλωση και τα προνόμια που του παραχωρούσε ο εκάστοτε σουλτάνος, ο θρησκευτικός και κοσμικός αρχηγός των υπόδουλων χριστιανών ραγιαδών. Το Πατριαρχείο επέδειξε έργο στον εκπαιδευτικό και πολιτιστικό τομέα³ αλλά ήταν προσκολλημένο στην εκμάθηση εκκλησιαστικών ύμνων και πολύ συγκεκριμένων εκκλησιαστικών γνώσεων.

Ο πνευματικός μαρασμός και η γενική αμάθεια ακόμη και μέσα στους εκκλησιαστικούς κύκλους ήταν γεγονός. Ημιμαθείς κληρικοί και μοναχοί προσπαθούσαν να κρατήσουν ζωντανές κάποιες σπίθες παιδείας (εκκλησιαστικής φύσεως κυρίως), με υποτυπώδη σχολεία μέσα σε μοναστηριακά συγκροτήματα. «Οι πρώτοι αιώνες της τουρκικής κατάκτησης τονίζουν τον πνευματικό μαρασμό των μονών και την εξοργιστική αγραμματοσύνη των μοναχών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν είναι περίεργο που το μεγαλύτερο τμήμα του χριστιανικού

¹ Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 86

² Γ. Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό, και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Αθήνα 1976, σ. 289

³ Κ. Μαμώνη, *Μελετήματα από την Ιστορία, Παιδεία και Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως (1437-1922)*, Αθήνα 2001, σ. 15

πληθυσμού της ελληνικής Ανατολής παρέμεινε για αιώνες σε καθεστώς πλήρους αμάθειας⁴». Δάσκαλοι ήταν και ορισμένοι κοσμικοί από τα λαϊκά στρώματα που κινούνταν στον χώρο των ουσιαστικών προσόντων και κυρίως στο να έχουν εμπειρία⁵.

Τα σχολεία που λειτούργησαν στην ελληνική επικράτεια τους πρώτους αιώνες μετά την Άλωση ήταν τα λεγόμενα «κοινά σχολεία», τα οποία ιδρύονταν από την Εκκλησία και τις κοινότητες και στα οποία διδάσκονταν η ανάγνωση, η αριθμητική και στοιχεία γραμματικής. Στα σχολεία αυτά φοιτούσαν λίγοι μαθητές και οι δάσκαλοι πληρώνονταν από τους σχετικά εύπορους γονείς. Υπήρχαν και γονείς που έδιναν μόνοι τους στα παιδιά τους τις απαραίτητες στοιχειώδεις γνώσεις⁶. Τα «κοινά σχολεία» βασίζονταν στις ικανότητες των μαθητών και των δασκάλων αλλά λόγω των δυσκολιών της εποχής δεν επέφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η φοίτηση διαρκούσε από ένα έως πέντε έτη και δεν σχετίζεται με το σημερινό δημοτικό σχολείο⁷. Εκτός από τα «κοινά σχολεία» υπήρχε και μια δεύτερη βαθμίδα μόρφωσης, η «ανώτερη», για εκείνους που επιθυμούσαν να ακολουθήσουν εκκλησιαστικά αξιώματα και να ασχοληθούν με τις υπηρεσίες της Υψηλής Πύλης⁸.

Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί πως το «κρυφό σχολείο» αποτελεί έναν εθνικό μύθο, καθώς και μεν η Τουρκοκρατία αποτελεί ένα θλιβερό ορόσημο στην πτώση του πνευματικού επιπέδου των Ελλήνων⁹, ωστόσο σχολεία υπήρχαν σε όλη την διάρκεια της τουρκικής κατάκτησης σε πολλά μέρη: Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Χίος, Πήλιο, Μυστράς, Θεσσαλονίκη, Κέρκυρα, Κυδωνίες, Ιωάννινα, είναι μερικά μόνο μέρη στα οποία λειτουργούσαν σχολεία καθώς και ανώτερες σχολές. Η Πελοπόννησος είχε έως το 1800 περίπου το μεγαλύτερο ποσοστό αμάθειας¹⁰. Ο μύθος του κρυφού σχολείου καθιερώθηκε από ένθερμους λόγιους πατριώτες για να δικαιολογήσουν στην πολιτισμένη Ευρώπη που είχε απογοητευτεί από τον πνευματικό μαρασμό των Ελλήνων, την

⁴ Ι. Κ. Χασιώτης, *ό. π.*, σ. 87

⁵ Α. Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση. Το διδακτικό προσωπικό», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 26 (2021), μέρος Β', σ. 84, στο εξής βλ. *ΙΕΕ*

⁶ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 80, στο εξής βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*

⁷ *ΙΕΕ*, τ. 26 (2021), σ. 91

⁸ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 35

⁹ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1453-1669). Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, τ. 2 (2000), σ. 257

¹⁰ *ΙΕΕ*, τ. 26 (2021), σ. 77, 81

πνευματική τους κατάπτωση¹¹. Ο λόγιος κληρικός Νοεόφυτος Βάμβας είχε πει για την παιδεία επί Τουρκοκρατίας: «είτε από αδιαφορία, είτε ως αρχή η Υψηλή Πύλη ποτέ δεν εναντιώθηκε στην αναγέννηση των γραμμάτων στην Ελλάδα. Οι πιο πραγματικοί εχθροί σ' αυτήν την ευτυχισμένη αποκατάσταση βρίσκονταν μέσα στους κόλπους μας. Και αν οι προσπάθειές μας κατορθώσουν να δαμάσουν τις προκαταλήψεις ή την αδιαφορία αυτού του πανίσχυρου κλήρου που αποτελεί σήμερα το πρώτο σώμα του ελληνικού έθνους, πολύ λίγα θα απομένουν να γίνουν προκειμένου για τους Τούρκους»¹². «Μια ξεκάθαρη υπόνοια για το ότι η παρακμή των ελληνικών γραμμάτων τους πρώτους ειδικά αιώνες της Τουρκοκρατίας, δεν οφειλόταν στην οθωμανική διοίκηση, αλλά στην αδιαφορία και την προκατάληψη της Εκκλησίας, η οποία ήθελε να περιορίσει τα γράμματα και την παιδεία στις θεολογικές σπουδές για τα στελέχη της και στα κολλυβογράμματα για τους υπόλοιπους¹³».

Έως τον 16^ο αιώνα η κατάσταση της παιδείας στον ελλαδικό χώρο ήταν από φτώχη έως ανύπαρκτη, με βασικές παθητικές γνώσεις και ανάγνωση των εκκλησιαστικών ύμνων. Από τον 17^ο αιώνα αρχίζει να συντελείται μια αναγέννηση της παιδείας που σχετίζεται με δύο παράγοντες: Πρώτον, πολλοί λόγιοι που είχαν μεταναστεύσει στο εξωτερικό επέστρεψαν στην πατρίδα ώστε να μεταλαμπαδεύσουν στους σκλαβωμένους Έλληνες την ακμή που συντελούταν στην Δύση την περίοδο εκείνη¹⁴. Δεύτερον, η παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα ωφέλησε τους Έλληνες εμπόρους οι οποίοι κατάφεραν να εγκατασταθούν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι έμποροι αυτοί δημιούργησαν τον 18^ο αιώνα μια αστική τάξη άρρηκτα συνδεδεμένη με τη Δύση και βοήθησαν μέσω της οικονομικής τους επιφάνειας να πραγματοποιηθεί ένα μεγάλο άνοιγμα προς το δυτικό κόσμο. Έτσι καθιερώθηκε η ανάγκη για τη συγκρότηση και διάδοση μιας εθνικής παιδείας, βασικός φορέας της οποίας θα ήταν η εκπαίδευση. Με την οικονομική ενίσχυση των πλούσιων εμπόρων, ιδρύθηκαν μέσω των κοινοτήτων όλο και περισσότερα σχολεία, τα οποία λειτούργησαν είτε για μικρό είτε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το ζητούμενο

¹¹ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, Αθήνα 2005, σ. 113

¹² *ΙΕΕ*, τ. 26 (2021), σ. 76

¹³ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 114

¹⁴ Ι. Κ. Χασιώτης, *ό. π.*, σ. 91

ήταν να αποκτήσουν οι Έλληνες εθνική συνείδηση και να αφυπνιστούν¹⁵. Η οικονομική πρόοδος των Ελλήνων εμπόρων του εσωτερικού και του εξωτερικού βοήθησε στην αφύπνιση αυτή, κάτι που αποτελεί ένα ενδιαφέρον φαινόμενο της ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας¹⁶. Από τον 17^ο αιώνα η οργάνωση των σχολείων ήταν σαφώς βελτιωμένη και λειτουργούσαν με διάφορες ονομασίες, όπως Ακαδημία, Λύκειο, Φροντιστήριο, Μουσείο, Ελληνομουσείο, Σχολείο, Σχολή, Γυμνάσιο¹⁷.

Η οικονομική άνοδος που ευνόησε την εθνική και πνευματική αναγέννηση των Ελλήνων κατά το 18^ο και αρχές του 19^{ου} αιώνα συνδέθηκε άρρηκτα με τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ο οποίος με την σειρά του δημιούργησε τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός εκδηλώθηκε από το 1770 έως το 1830, με τους εκπροσώπους του να έχουν την υποστήριξη των Ελλήνων εμπόρων. Οι ιδέες του Διαφωτισμού πολεμήθηκαν με μένος από την Εκκλησία που συντηρούσε επί αιώνες στους πιστούς τον φόβο της Δύσης. Η τάξη των Ελλήνων διανοούμενων και εμπόρων ήταν αυτή που αμφισβήτησε την πρωτοκαθεδρία της Εκκλησίας σε όλους τους τομείς, κατηγορώντας την πως προσπαθεί να κοιμίσει τους Έλληνες και τους εμποδίζει να διεκδικήσουν την ελευθερία τους. Η τάξη αυτή οδήγησε τους Έλληνες στο δρόμο της Επανάστασης του 1821¹⁸.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία που αναφέρθηκαν για την κατάσταση των Ελλήνων από τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας έως τις παραμονές της Επανάστασης του 1821, αφορούν και τις γυναίκες της εποχής, των οποίων η εκπαίδευση είναι το θέμα της συγκεκριμένης εργασίας. Οι πληροφορίες για την εκπαίδευση των γυναικών από τις αρχές της τουρκικής κατάκτησης έως και το 18^ο αιώνα είναι αποσπασματικές. Η εκπαίδευση των γυναικών δεν απαγορεύθηκε επίσημα από κάποιον φορέα εξουσίας. Είναι απλώς ένα φαινόμενο που επηρεάζεται ακόμη και σήμερα από την ισχύουσα κοινωνική πραγματικότητα¹⁹.

Ενώ λοιπόν η εκπαίδευση των γυναικών δεν ήταν κάτι το απαγορευμένο, δεν μπόρεσε δυστυχώς να απομονωθεί από τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής. Οι πρώτοι αιώνες της Τουρκοκρατίας ήταν σκληροί, το μέλλον αβέβαιο και η

¹⁵ *ΙΕΕ*, τ. 26 (2021), σ. 81

¹⁶ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, σ. 139

¹⁷ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 35

¹⁸ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 74-75

¹⁹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 17

φυγή των περισσότερων Ελλήνων σε ορεινές περιοχές οδήγησε στην οπισθοδρόμηση του βιοτικού και πνευματικού τους επιπέδου, ακόμη και στην εξαγρίωσή τους. Η κοινωνία ήταν καθαρά ανδροκρατούμενη με αποτέλεσμα η κοινωνική θέση της γυναίκας να υποτιμηθεί και να περιέλθει σε μια ακόμη κατάσταση δουλείας, αυτή της εξάρτησης (κοινωνικής και οικονομικής), από την οικογένεια ή το σύζυγό της. Η πατριαρχική κοινωνία περιόρισε τη γυναίκα στο σπίτι, προσηλωμένη στις δουλειές και την οικογένεια. Επίσης, η κοινωνία απαίτησε από τις γυναίκες σεμνότητα, συζυγική πίστη και αφοσίωση, και μόνο με τον περιορισμό τους στο σπίτι θα μπορούσαν όλα αυτά να επιτευχθούν. Η απομόνωση της γυναίκας, κυρίως της ανύπαντρης, στο σπίτι μέχρι και τον 20^ο αιώνα δείχνει πόσο αμετακίνητη ήταν η ελληνική κοινωνία στο ζήτημα αυτό²⁰.

Σε μέρη όπως η Κεφαλονιά και οι Κυδωνίες, που υπήρχε μεγάλη άνθηση της παιδείας και της εκπαίδευσης από πολύ νωρίς, απαγορευόταν στα κορίτσια να βγουν από το σπίτι την ημέρα για να μην τις δει κανείς ή να μην δουν αυτές κάποιον, ενώ άλλες κοπέλες έβγαιναν έξω μια φορά τον χρόνο. Αυτό οδήγησε ορισμένους φιλέλληνες περιηγητές σε θλιβερά συμπεράσματα για τις Ελληνίδες της εποχής, κάνοντας λόγο για χειρότερη σκλαβιά των Ελληνίδων από αυτή των χαρεμιών²¹.

Οι κοινωνικές αντιλήψεις για την κατώτερη θέση της γυναίκας ενισχύθηκαν και από το πρόσχημα των φυσικών διαφορών τους από τους άντρες (σωματικών, βιολογικών, ψυχολογικών), με αποτέλεσμα τα επιχειρήματα αυτά να εδραιώσουν περισσότερο την ανισότητα των δύο φύλων. Αυτές οι κοινωνικές αντιλήψεις επηρέασαν σημαντικά τις παιδαγωγικές απόψεις σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών και αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα στο να βρεθεί μια λύση στο ζήτημα αυτό²².

Ήταν κοινός τόπος στην Ελλάδα και στην υπόλοιπη Ευρώπη πως η μόρφωση του αγοριού έπρεπε να είναι πιο ολοκληρωμένη και πιο πλούσια από αυτήν του κοριτσιού. Αυτό συνέβαινε και σε περιοχές που δεν είχαν γνωρίσει την τουρκική κατάκτηση και οι οποίες λόγω των σχέσεων με την Δύση θα έπρεπε να έχουν ηπιότερα ήθη σε σχέση με τις γυναίκες. Ένα παράδειγμα της προεπαναστατικής εποχής αποτελεί η μαρτυρία της Ζακυνθινής λογιάς Ελισάβετ-

²⁰ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 17, 19

²¹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 38-39

²² Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 19

Μουτζάν-Μαρτινέγκου, η οποία μέσα από την αυτοβιογραφία της αποκαλύπτει πως «*Το σπίτι μας είχε, καθώς και ακόμη έχει, εκείνο το παλαιόν βάρβαρον και αφύσικον και απάνθρωπον ήθος, όπου θέλει τες γυναίκες ξεχωρισμένες από την ανθρώπινην εταιρίαν*»²³.

Η Μαρτινέγκου, όπως και άλλες λόγιες γυναίκες του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, η Ευανθία Καΐρη, η Μαντώ Μαυρογένους, είχαν μια προνομιούχα καταγωγή που τους είχε εξασφαλίσει σίγουρα μια εκπαίδευση και ένα περιβάλλον καλύτερο από τα υπόλοιπα κορίτσια των χαμηλότερων τάξεων που δεν μορφώθηκαν ενδεχομένως και ποτέ. Γυναίκες που ανήκαν στις τοπικές ελίτ της εποχής τους είχαν μια ισχνή παρουσία στον χώρο των γραμμάτων και της πνευματικής παραγωγής, όταν η πλειοψηφία του γυναικείου πληθυσμού δεν ήξερε γραφή και ανάγνωση. Παρόλα αυτά η μικρή παρουσία τους στον χώρο του πνεύματος καταδεικνύει τα εύθραυστα όρια της προσωπικής τους χειραφέτησης, τις συνθήκες της εποχής, τα ήθη αλλά και τις αντιφάσεις του κοινωνικού ριζοσπαστισμού που συντελέστηκαν τις παραμονές της Επανάστασης του 1821²⁴. «Οι Ελληνίδες του 19^{ου} αιώνα κουβαλούσαν στους ώμους τους το φορτίο της σκλαβιάς που τους κληροδότησαν οι αιώνες²⁵».

Για την γυναικεία μόρφωση είχαν εκφράσει τις απόψεις τους και οι λόγιοι του Διαφωτισμού. «Οι Γάλλοι διανοούμενοι με κύριο εκφραστή τον Jean-Jacques Rousseau, υποστήριζαν πως η γυναικεία οντότητα προσδιορίζεται θεμελιακά από τη διαφορετική, γεμάτη πάθη και αδυναμίες φύση της και είναι προορισμένη να υποτάσσεται στην εξουσία του άνδρα της. Ο Rousseau υποστήριζε πως οι γυναίκες δεν ήταν υποχρεωτικό να μορφώνονται, ερχόμενος σε πλήρη αντίθεση με τα κηρύγματα του Διαφωτισμού²⁶».

Από την άλλη πλευρά, οι λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού έκαναν λόγο για καθολική παιδεία ανδρών και γυναικών, τονίζοντας μάλιστα την αναγκαιότητα της μόρφωσης των γυναικών. Απορρίπτουν επίσης τις απόψεις περί βιολογικής διαφοράς αναφορικά με τις διανοητικές ικανότητες των

²³ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 18-20

²⁴ Ε. Ολυμπίτου, *Μπουμπουλίνα, Καΐρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα 2010, σ. 8, 10-11

²⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 19

²⁶ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 18

γυναϊκών. Ειδικότερα η γενιά των Ελλήνων λογίων των αρχών του 19^{ου} αιώνα (Κοραής, Γαζής, Ψαλίδας, Κωνσταντάς, Καΐρης, Κούμας κ. ά.²⁷), παρέχουν στις γυναίκες των οικογενειών τους εκπαίδευση ίδια με αυτή των αγοριών της ανώτερης τάξης. Ο Κωνσταντίνος Κούμας στις παιδαγωγικές του προτάσεις κάνει λόγο για μαθήματα στη διδακτέα ύλη των κοριτσιών που συνδέονται με τον κοινωνικό τους προορισμό και όχι με τον περιορισμό της γυναικείας νόησης. Οι Έλληνες λόγιοι προσπαθούσαν να πείσουν πως οι γυναίκες έχουν θέση στη νέα κοινωνία και πολιτεία που θα αναδυθεί με τις «φύσει» ηθικές τους ποιότητες και όχι με περιορισμούς²⁸. Από τους πρώτους κληρικούς λογίους που είχαν μιλήσει για την ίση αντιμετώπιση των γυναικών στην κοινωνία ήταν ο Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779)²⁹.

Ωστόσο, παρά την καλή πρόθεση των Ελλήνων λογίων που είχαν σαν πρότυπα την δυτική κοινωνία, η ελληνική πραγματικότητα ήταν πολύ διαφορετική και σκληρή με τις γυναίκες, που όταν δεν έβρισκαν διέξοδο για μια προσωπική ελευθερία, επέλεγαν ή το γάμο ή το μοναστήρι. Η τραχύτητα των ηθών αναφορικά με την κατώτερη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία, η οποία αδιαφορούσε για την ανατροφή τους με πνεύμα κατανόησης και αγάπης, οδήγησε πολλούς Έλληνες λογίους στο συμπέρασμα πως η ίδια η οικογένεια έστρεφε τις Ελληνίδες σε δεισιδαιμονίες και προλήψεις³⁰.

Ο λόγιος Κεφαλλονίτης Ανδρέας Λασκαράτος παρατήρησε για την θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία: *«που θα πει ότι οι γυναίκες είναι θεωρημένες ως όντα κατώτερα, ανίκανα και ανάξια να υψώσουν το πνεύμα τους εις το ύψος του πνεύματος του αντρός! Ιδού πώς το απάνθρωπο μίσος των γονέων προετοιμάζει και εκθέτει τη μισή κοινωνία εις την καταφρόνηση της άλλης μισής»*. Ανάλογη φωνή διαμαρτυρίας και από τον εθνικό ποιητή Διονύσιο Σολωμό: *«Κόσμε ψεύτη! τες κόρες τες μαύρες κατατρέχεις όσο είναι ζωντανές. Σκληρέ κόσμε! Και δεν τους λυπάσαι την τιμήν όταν είναι νεκρές»*³¹.

Μια διαφορά παρατηρείται στις κόρες των εύπορων ελληνικών οικογενειών εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας, στις οποίες παρεχόταν κατ' οίκον εκπαίδευση, όπως γινόταν με τα εύπορα κορίτσια αλλά και αγόρια

²⁷ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 141

²⁸ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 23-24

²⁹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 40

³⁰ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 20, 23-24

³¹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 24

στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ωστόσο, ο αριθμός των κοριτσιών αυτών ήταν πιο περιορισμένος για τους Έλληνες και κυρίως αυτή η πρακτική χρησιμοποιήθηκε στα Επτάνησα ή από τους Φαναριώτες για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω. Επίσης, η κατ' οίκον εκπαίδευση των Ελληνίδων δεν ξέφευγε από τις αρχές της καλής κόρης και μελλοντικής οικοδέσποινας, συζύγου και μητέρας, με αυστηρή ανατροφή, συμπεριφορά και ακλόνητο ήθος. «Αυτή ήταν ουσιαστικά η αποκλειστική μορφή εκπαίδευσης που δινόταν στα κορίτσια και που κληροδοτήθηκε και άνθησε στον ελληνικό χώρο σε όλο τον 19^ο αιώνα³²». Οι παιδαγωγικές θεωρίες παρέμεναν πιστές στις αρχές της ιδιοκτησίας και της μονογαμικής οικογένειας. Βέβαια, η περιορισμένη αυτή εκπαίδευση και αγωγή που δινόταν στις Ελληνίδες, τις απέκλειε από την κοινωνικά οργανωμένη εργασία, διατηρώντας τον έντονο φυλετικό διαχωρισμό με τους πολυπληθείς περιοριστικούς μηχανισμούς³³.

Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα διέφερε η μόρφωση των δυο φύλων. Η εκπαίδευση των κοριτσιών δεν απασχόλησε τους υπόδουλους Έλληνες. Για το 16^ο και το 17^ο αιώνα υπάρχουν μεμονωμένες πληροφορίες για λόγιες γυναίκες και για σχολεία θηλέων που λειτούργησαν στη Μυτιλήνη (1520-1530). Ήταν ένα «φροντιστήριο» για μοναχές και εκεί δίδασκε ο Παχώμιος Ρουσάνος³⁴. Το 17^ο και 18^ο αιώνα λειτούργησαν σχολεία θηλέων: στη Σμύρνη το 1724, στην Κωνσταντινούπολη το 1784 και το 1822 και στη Σιάτιστα το 1796³⁵.

Επίσης, όσον αφορά την παρουσία των γυναικών στο επάγγελμα της δασκάλας, υπάρχουν μερικές ατεκμηρίωτες πληροφορίες για το 17^ο και 18^ο αιώνα. Πιθανόν να ήταν μεμονωμένες περιπτώσεις διότι για να ασκήσει μια γυναίκα το επάγγελμα της δασκάλας στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα με τις κραταιές κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής ήταν από πολύ δύσκολο έως αδύνατο. Η κοινωνική θέση της γυναίκας δεν της επέτρεπε εκείνα τα χρόνια την εξάσκηση κάποιου επαγγέλματος και ειδικά της δασκάλας³⁶.

Η σκληρή πραγματικότητα των πρώτων αιώνων μετά την Άλωση δημιούργησε πολλές κοινωνικές ανισότητες που ενδεχομένως να υπήρχαν και από πριν στην ελληνική κοινωνία. Η σκληρή δουλειά όμως και η ανάγκη

³² Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 36

³³ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 26

³⁴ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1453-1669). Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, τ. 2 (2000), σ. 315

³⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 35-36

³⁶ *ΙΕΕ*, τ. 26 (2021), σ. 87

προσαρμογής στα νέα δεδομένα έκαναν τους Έλληνες να στραφούν στην αντιμετώπιση της καθημερινότητας, παραγκωνίζοντας το τόσο ευαίσθητο ζήτημα της γυναικείας μόρφωσης.

1.2. Οι Ελληνίδες της Διασποράς

Οι Έλληνες της Διασποράς αποτελούν ένα μεγάλο κεφάλαιο της ελληνικής ιστορίας που ανάγεται στο βάθος των αιώνων, από την απώτερη αρχαιότητα έως τις νεότερες παροικίες των Ελλήνων της εποχής της Τουρκοκρατίας. Από τα τέλη του 15^{ου} έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν κραταιές ελληνικές παροικίες στην Ιταλία, Ρωσία, Ουγγαρία, Αυστρία, Γερμανία. Οι ακμαιότερες ελληνικές παροικίες βρίσκονταν στη Βιέννη και την Τεργέστη³⁷. Πυρήνας των παροικιών αυτών ήταν η εμπορική δραστηριότητα που συνδέθηκε άρρηκτα με την πολιτιστική άνθηση του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Πολλά σχολεία ιδρύθηκαν στις χώρες αυτές με την οικονομική ενίσχυση των Ελλήνων ομογενών, οι οποίοι έστελναν χρήματα στις ιδιαίτερες πατρίδες τους για να χτιστούν κι εκεί σχολεία για τους υπόδουλους ομοεθνείς τους.

Οι μεγαλύτερες ελληνικές παροικίες μέχρι και πριν την έκρηξη της ελληνικής Επανάστασης ήταν οργανωμένες σε Αδελφότητες που δεν έπαψαν να στηρίζουν την υπόδουλη Ελλάδα³⁸. Ο ελληνισμός της Διασποράς δεν ήταν οργανωμένος σε κράτος αλλά τον συνέδεαν άρρηκτοι γλωσσικοί και πολιτιστικοί δεσμοί³⁹. Στις παροικίες αυτές δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την επίλυση του πολιτικού προβλήματος της σκλαβωμένης πατρίδας. Η ελληνική Διασπορά συνέβαλε στην προώθηση της ανεξαρτησίας στον ιδεολογικό τομέα αλλά και στην πράξη, εφόσον από εκεί ξεκίνησε η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και η Επανάσταση, με συμμετοχή πολλών Ελλήνων της Διασποράς⁴⁰.

Ένα τεράστιο κεφάλαιο της ελληνικής Διασποράς αποτελούν οι Έλληνες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Στην πλειοψηφία τους οι Έλληνες αυτοί ήταν Φαναριώτες. Κατάγονταν από την παλιά βυζαντινή αριστοκρατία η οποία είχε καταφέρει να ανέλθει στα υψηλότερα

³⁷ Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 103

³⁸ Ι. Κ. Χασιώτης, *ό. π.*, σ. 110

³⁹ Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα*, τ. 1 (2010), σ. 11

⁴⁰ Ι. Κ. Χασιώτης, *ό. π.*, σ. 111

αξιώματα της Υψηλής Πύλης. Οι Φαναριώτες κατοικούσαν στη συνοικία Φανάρι της Πόλης όπου είχε μεταφερθεί το Οικουμενικό Πατριαρχείο⁴¹.

Οι Φαναριώτες ήταν αξιωματούχοι με άρρηκτες σχέσεις με το Πατριαρχείο, ήταν γλωσσομαθείς και αυτό τους έκανε βοηθούς των Οθωμανών, οι οποίοι απαγορεύονταν από το Κοράνι να μάθουν ξένες γλώσσες. Έτσι οι Φαναριώτες απέκτησαν το αξίωμα του διερμηνέα της Υψηλής Πύλης στις συνεννοήσεις με τους Ευρωπαίους αντιπροσώπους και το αξίωμα του «δραγουμάνου του στόλου», συνοδεύοντας τον Τούρκο αρχιναύαρχο στο Αιγαίο. Το σημαντικότερο αξίωμά τους ήταν πως από το 1709 έως και το ξέσπασμα της Επανάστασης διορίζονταν αποκλειστικά ως ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας, επηρεάζοντας με αυτό τον τρόπο την πολιτική, πνευματική και οικονομική ζωή των Ελλήνων και των άλλων λαών της Βαλκανικής⁴².

Οι Φαναριώτες λόγω της καταγωγής και της βαθιάς μόρφωσης που κατείχαν, αποτέλεσαν μια εξέχουσα κοινωνική και πνευματική τάξη μέσα στον ελληνισμό. Ίδρυσαν πλήθος ελληνικών σχολείων, βοήθησαν στην διάδοση του ελληνικού πολιτισμού ακόμη και στους ντόπιους πληθυσμούς των Ρουμάνων και γενικότερα βοήθησαν στην προώθηση των ελληνικών Γραμμάτων⁴³. Από τις μεγαλύτερες οικογένειες Φαναριωτών ήταν οι Μαυροκορδάτοι, οι Υψηλάντηδες, οι Σούτσοι, οι Μουρούζηδες, οι Μαυρογένηδες, οι Καρατζάδες και πολλοί άλλοι⁴⁴. Συνήθως σύναπταν γάμους μεταξύ τους και αποτελούσαν για πολλούς αιώνες μια μεγάλη ελληνική αριστοκρατία με βυζαντινές καταβολές.

Οι Φαναριώτες ζούσαν σε αρχοντικά τα οποία ξεχώριζαν για τον πλούτο τους και οι Φαναριώτισσες ήταν οι τέλειες οικοδέσποινες. Αρχόντισσες από την φύση τους, οι Φαναριώτισσες ξεχώριζαν από τις υπόλοιπες Ελληνίδες της εποχής λόγω της καταγωγής τους, η οποία τους επέτρεψε να έχουν και την ανάλογη μόρφωση. Μάθαιναν από μικρές γράμματα στο πλαίσιο της κατ' οίκον μόρφωσης, ξένες γλώσσες και τρόπους καλής συμπεριφοράς. Ξακουστοί δάσκαλοι όπως ο Ν. Λογάδης, ο Ι. Καρυοφίλης και ο Κ. Οικονόμου ή ο εξ' Οικονόμων, παρέδιδαν κατ' οίκον μαθήματα στις κόρες των Φαναριωτών. Οι Φαναριώτες επεδίωκαν να είναι μορφωμένα τα παιδιά τους ανεξαρτήτως φύλου

⁴¹ Κ. Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες. Η συμβολή τους στα Γράμματα, στις Τέχνες και στην Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα 1999, σ. 11

⁴² Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 121

⁴³ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 122, 124

⁴⁴ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 13

διότι και ήταν στην φύση τους η μόρφωση και επίσης ήξεραν πως η παιδεία θα τους βοηθούσε πολύ στο μέλλον τους⁴⁵.

Οι Φαναριώτισσες δεν μορφώνονταν απλώς αλλά καλλιέργησαν και προώθησαν τα Γράμματα και τις Καλές Τέχνες. Έκαναν φιλολογικές συγκεντρώσεις και μιλούσαν για το Βολταίρο, απήγγειλαν στίχους του Ομήρου, παρακολουθούσαν την ευρωπαϊκή και ελληνική πνευματική κίνηση, διάβαζαν ξένες εφημερίδες και περιοδικά και ήταν σε θέση να κρίνουν τις πολιτικές εξελίξεις. Ασχολήθηκαν επίσης με τη θεατρική κίνηση, τη μουσική και τις μεταφράσεις έργων⁴⁶.

Οι Φαναριώτες βοήθησαν στην ενίσχυση και προώθηση της πολιτιστικής κληρονομιάς του Ελληνισμού της Ορθόδοξης Ανατολής⁴⁷. Οι Φαναριώτισσες ενίσχυσαν τα ελληνικά Γράμματα, προσέφεραν χρήματα για ανοικοδομήσεις και αποπερατώσεις σχολείων, ορφανοτροφείων και άλλων ευαγών ιδρυμάτων. Επιπλέον, βοήθησαν ανθρώπους των Γραμμάτων να συνεχίσουν και να προωθήσουν το έργο τους. «Οι Φαναριώτισσες θεωρούνται οι πρώτες Ελληνίδες που έσπασαν το φράγμα της αμάθειας και προώθησαν την μόρφωση και φυσικά συνέβαλαν στην προπαρασκευή του εθνικού ξεσηκωμού του 1821⁴⁸». Η προνομιούχα κοινωνική τους θέση τις βοήθησε να μορφωθούν και να ξεχωρίσουν από τις Ελληνίδες της σκλαβωμένης πατρίδας.

1.3. Η εκπαίδευση στα χρόνια της Επανάστασης

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα όλοι περίμεναν την έκρηξη της ελληνικής Επανάστασης που θα έβαζε τέλος στη δουλεία των Ελλήνων. Η οικονομική ακμή ευνόησε τον πνευματικό Διαφωτισμό και η κοινωνική άνοδος των αστών οδήγησε στην σφυρηλάτηση της εθνικής συνείδησης⁴⁹. Το ξέσπασμα της Επανάστασης ήταν προ των πυλών και τότε όλοι οι Έλληνες ένωσαν τις δυνάμεις τους για αυτό παρά τα προβλήματα και τις ασυμφωνίες και όλοι πήραν τα όπλα για να αντιμετωπίσουν τον κοινό εχθρό⁵⁰.

⁴⁵ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 14

⁴⁶ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 15, 18-19

⁴⁷ Κ. Μαμόνη, *Μελετήματα από την Ιστορία, Παιδεία και Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως (1437-1922)*, Αθήνα 2001, σ. 13

⁴⁸ Κ. Ξηραδάκη, *ό. π.*, σ. 19-20

⁴⁹ Β. Κρεμμυδάς, *Η Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναμνηστικές, ερμηνείες*, Αθήνα 2016, σ. 32

⁵⁰ Γ. Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό, και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Αθήνα 1976, σ. 301

Τη χρονική στιγμή της Επανάστασης του 1821 η αναγκαιότητα της μόρφωσης είχε γίνει αυτοσκοπός. Η κίνηση για γενίκευση της παιδείας και στα δυο φύλα, ώστε να βελτιώσουν στο μέλλον τη ζωή τους, είχε επιτευχθεί. Ωστόσο μόλις ξέσπασε η Επανάσταση όλες οι προσπάθειες έσβησαν στη δίνη του πολέμου. Στις Κυδωνιές και τη Χίο κάηκαν οι σχολές με τις βιβλιοθήκες και τις πολύτιμες συλλογές. Σε περιοχές όπως τα Γιάννενα, το Μεσολόγγι και την Πελοπόννησο καταστράφηκαν ή έκλεισαν σχολεία. Οι βιβλιοθήκες στην Πελοπόννησο, τη Σμύρνη, το Άγιον Όρος καταστράφηκαν, βιβλία και πολύτιμα έγγραφα έγιναν φυσίγγια και χρησιμοποιήθηκαν για να βράζουν οι χύτρες. Στην Κωνσταντινούπολη τα βιβλία από τις βιβλιοθήκες των Ελλήνων πουλήθηκαν για να ζεσταίνουν οι Τούρκοι τα λουτρά τους⁵¹.

Μέσα σ' αυτό το χάος, φημισμένοι Έλληνες λόγιοι όπως ο Άνθιμος Γαζής, ο Νεόφυτος Βάμβας ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, ο Γεώργιος Γεννάδιος, άφησαν τη διδασκαλία, για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην εξεγερμένη πατρίδα. Άλλοι στα πεδία των μαχών, άλλοι στη διοίκηση και άλλοι στην προσπάθεια για εκπαιδευτική ανασυγκρότηση⁵². Όπως θα αναφερθεί παρακάτω, η εκπαιδευτική και πνευματική ανασυγκρότηση θα αρχίσει ξανά το 1823 από τη Συνέλευση του Άστρους.

Σε μια περίοδο γενικότερων ανακατατάξεων στην ελληνική κοινωνία, οι γυναίκες ακροβατούσαν συχνά ανάμεσα σε συμπεριφορές οικείες και νεωτερικές, με προσωπικές ή κοινωνικές μετατοπίσεις. Άλλη μια μαρτυρία της λογίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου για την εποχή της Επανάστασης, αποτυπώνει την οπισθοχώρηση που συντελέστηκε ξανά στην κοινωνική θέση της γυναίκας, παρά την προσπάθεια που είχαν καταβάλει οι Έλληνες διανοούμενοι. Όπως σημειώνει η ίδια: *«Επεθύμησα από καρδιάς να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελε ημπορώ να τρέξω να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, όπου δι' άλλο δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατρίδα, και διά εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν, η οποία καλώς μεταχειριζόμενη, συνηθά να προξενή την αθανασίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν των λαών. Επεθύμησα, είπα, από καρδιάς, αλλά εκύτταξα τους τοίχους του σπητιού όπου με εκρατούσαν κλεισμένην,*

⁵¹ Γ. Α. Μάουρερ, *ό. π.*, σ. 326

⁵² Ε. Κούκκου, «Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 29 (2021), μέρος Γ', σ. 175, στο εξής βλ. *IEE*

εκκύταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβιάς και ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα...»⁵³.

Οπότε μιλώντας ξανά για την κατώτερη κοινωνική θέση της γυναίκας δεν μπορεί να γίνει λόγος για οργανωμένη εκπαίδευση κατά την διάρκεια της Επανάστασης λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών που έζησε η Ελλάδα τα χρόνια του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα. Ούτως ή άλλως η κοινωνική θέση της Ελληνίδας δεν είχε βελτιωθεί πρακτικά, παρά μόνο στις εξαγγελίες των λογίων για ισότητα και στον τομέα της εκπαίδευσης. Είναι εντυπωσιακή η συνεχής κοινωνική ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Σε όλη αυτή την μακρά περίοδο το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης σχηματοποιείται με την ακόλουθη μορφή: ανυπαρξία μέριμνας- υποτυπώδους εκπαίδευσης- ισχυρή κοινωνική πίεση για εξίσωση του δικαιώματος στην εκπαίδευση των δυο φύλων⁵⁴.

Κατά την επαναστατική περίοδο τα μηνύματα για τη γυναικεία εκπαίδευση ακολουθούν προγενέστερες απόψεις και τα πράγματα αρχίζουν να αλλάζουν με τις πρώτες επαναστατικές Συνελεύσεις, όπου η εκπαίδευση της νεολαίας κρίθηκε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ελευθερία του Γένους. Τα κείμενα της Πελοποννησιακής Γερουσίας και της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος, κάνουν λόγο για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης και των δυο φύλων, άποψη ήδη διατυπωμένη από τον Κοραή και τον Ρήγα: *«Μην αμελήσετε την παιδείαν των αγαπητών σας τέκνων αρρένων τε και θηλέων, μη αγωνίζεσθε δια να τους αφήσετε κληρονομίαν χρημάτων... Και να τα αποκαταστήσετε άμα τέκνα της Ελλάδος ωφέλιμα εις τους εαυτούς των και εις τους ομοίους των»*⁵⁵.

Το κυρίαρχο μήνυμα των επαναστατικών ετών ήταν να αποκτήσουν τα ελληνόπουλα ηθική πρόοδο μέσω της παιδείας ώστε να αποκτήσει το μελλοντικό ελληνικό κράτος *«ανθρώπους καλούς, ελεύθερους, ευτυχείς πολίτας»*. Στα επαναστατικά χρόνια υπήρξαν αιτήσεις κατοίκων πολλών περιοχών για ίδρυση σχολείων, παρά τις δυσκολίες του πολέμου, πράγμα που δείχνει πως ο λαός είχε πειστεί για το ότι η εκπαίδευση θα οδηγούσε την πατρίδα στην πολιτική της αναγέννηση⁵⁶. Η Πελοποννησιακή Γερουσία σχεδίαζε σχολεία αρρένων και

⁵³ Ε. Ολυμπίτου, *Μπουμπουλίνα, Καίρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα 2010, σ. 8

⁵⁴ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 18

⁵⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 56

⁵⁶ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 56

θηλέων με δωρεάν φοίτηση. Η εκπαίδευση μπορούσε να αποβάλει τα ελαττώματα της δουλείας και θα μεταμόρφωνε τους ραγιάδες σε πολίτες⁵⁷.

Ωστόσο, το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 δεν προέβλεπε την ίδρυση υπουργείου Παιδείας ανάμεσα στα άλλα οκτώ που συστάθηκαν, ούτε υπήρξε ειδική μέριμνα για την οργάνωση της Παιδείας. Αρμόδιο για τα ζητήματα της Παιδείας ήταν το υπουργείο (Μινιστέριο όπως λεγόταν) των Εσωτερικών⁵⁸. Όμως η ανάγκη ενός εκτελεστικού οργάνου για την Παιδεία θα οδηγήσει στον διορισμό του «*Εφόρου της Παιδείας και ηθικής ανατροφής των παιδών*». Στη θέση αυτή τοποθετούνται διαδοχικά δυο ξεχωριστοί εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς⁵⁹.

Το 1823 στη Συνέλευση του Άστρους αποφασίστηκε η συστηματική οργάνωση της εκπαίδευσης και η εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου σε όλα τα σχολεία της επικράτειας. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος εισήχθη στην ελληνική εκπαίδευση με πρωτοβουλία του Αδαμάντιου Κοραή. Η μέθοδος αυτή ονομάζεται και Λανκαστεριανή (Lancaster) από το όνομα του εμπνευστή της και στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε ευρέως ως το 1880 καθώς εξυπηρετούσε τη διδασκαλία στοιχειωδών γνώσεων στις μάζες με εξαιρετικά ταχύ τρόπο. Οι καλύτεροι μαθητές βοηθούσαν τους δασκάλους την ώρα του μαθήματος καθώς και τους συμμαθητές τους που είχαν ανάγκη και το μάθημα κυλούσε με αρκετά γρήγορο ρυθμό. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιήθηκε και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες με μεγάλη επιτυχία⁶⁰.

Το 1824 η ειδική επιτροπή βουλευτών κατέθεσε πόρισμα στο Βουλευτικό Σώμα σχετικά με τη σύσταση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος τριών βαθμίδων (κατώτερη, μέση και ανώτερη) που θα περιελάμβανε τρία είδη σχολείων στην ελληνική επικράτεια: το πρώτο αφορούσε μια προκαταρκτική αγωγή με ανάγνωση, γραφή και αριθμητική, το δεύτερο ήταν λύκεια στις πιο μεγάλες επαρχίες με ενδελεχή γνώση της ελληνικής γλώσσας, λατινικά, γαλλικά και στοιχειώδη μαθήματα επιστημών και φιλοσοφίας. Το τρίτο σχολείο θα ήταν το Πανεπιστήμιο με τέσσερις κλάδους (Θεολογία, Φιλοσοφία, Νομική, Ιατρική) που θα σπουδάζουν οι απόφοιτοι των λυκείων που θέλουν να τελειοποιηθούν σε

⁵⁷ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1821-1894*, τ. 1 (1983), σ. 23-24

⁵⁸ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 175

⁵⁹ Α. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 26

⁶⁰ *ΙΕΕ*, τ.26 (2021), σ. 91

μια επιστήμη και να εργαστούν πάνω σε αυτήν. Ωστόσο, η επιτροπή γνώριζε το ακατόρθωτο της πραγματοποίησης αυτού του εκπαιδευτικού σχεδίου μέσα στον πόλεμο. Το σχέδιο αυτό δεν έκανε διακρίσεις ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια, ωστόσο δεν εφαρμόστηκε και έτσι συνεχίστηκε η στοιχειώδης διδασκαλία με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο⁶¹. Ιδρύθηκαν μόνο μερικά σχολεία κατώτερης και μέσης βαθμίδας (Ελληνικά Σχολεία) σε πόλεις και χωριά⁶².

«Το 1813 είχε ιδρυθεί στην Αθήνα η Φιλόμουσος Εταιρεία με σκοπό την ίδρυση σχολείων, την παροχή υποτροφιών για σπουδές Ελλήνων στην Ευρώπη καθώς και για την προστασία των αρχαιοτήτων⁶³». Το 1824 η Εταιρεία αυτή λειτούργησε εκ νέου ιδρύοντας στην Αθήνα δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία, ένα αρρένων και ένα θηλέων. Το σχολείο θηλέων είχε ως δάσκαλο τον περίφημο Νεόφυτο Νικητόπουλο και είναι γνωστό ως «Παρθεναγωγείον των Αθηνών»⁶⁴. Στη δημιουργία του συνέβαλε η Προσωρινή Κυβέρνηση Κουντουριώτη και ο στρατηγός Γκούρας, ο οποίος αν και ήταν αγράμματος, είχε αναλάβει τη μέριμνα συντήρησης των σχολείων της Αθήνας⁶⁵. Ο Γ. Κουντουριώτης διετέλεσε πρόεδρος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Το Παρθεναγωγείο αυτό είχε σύντομη αλλά όχι συνεχή λειτουργία. Τα μαθήματα ξεκίνησαν τον Φεβρουάριο του 1825 ως τα μέσα του ίδιου χρόνου και διακόπηκαν λόγω της πολιορκίας της Αθήνας από τους Τούρκους. Τότε μαθητές και μαθήτριες των δυο αλληλοδιδασκτικών σχολείων της «Φιλομούσου Εταιρείας» παρακολούθησαν μαθήματα του δασκάλου του αλληλοδιδασκτικού σχολείου αρρένων Συνέσιου στην Σαλαμίνα όπου είχαν καταφύγει οι κάτοικοι της πολιορκημένης Αθήνας⁶⁶.

Το «Παρθεναγωγείο των Αθηνών» παρόλο που λειτούργησε ως το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων και μετά την Επανάσταση, είχε και άρρενες μαθητές καθώς ο υπερβολικά μεγάλος αριθμός μαθητών του σχολείου αρρένων ανάγκασε τους υπευθύνους να στείλουν αγόρια στο σχολείο θηλέων. Έτσι το σχολείο θηλέων λειτούργησε ως μεικτό με 52 μαθήτριες των καλύτερων οικογενειών της Αθήνας και με αρκετά αγόρια. Το ζήτημα της μεικτής φοίτησης στα ελληνικά σχολεία απασχόλησε και μεταγενέστερα την πολιτική ζωή του

⁶¹ Α. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 10-11

⁶² Σ. Φίλος, *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832-1982*, Αθήνα 1984, σ. 9

⁶³ Β. Κρεμμυδάς, *Η Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα 2016, σ. 35

⁶⁴ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 58

⁶⁵ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 176

⁶⁶ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 58-59

τόπου, παρόλο που το μήνυμα της Επανάστασης ήταν μια εκπαίδευση κοινή και για τα δυο φύλα. Πάλι υπερίσχυσαν οι κοινωνικές αντιλήψεις για χωριστή και διαφοροποιημένη εκπαίδευση. Η μεικτή φοίτηση στην Ελλάδα για όσο λειτούργησε ήταν ζήτημα οικονομικό και όχι έκφρασης παιδαγωγικών προβληματισμών⁶⁷.

Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων λειτούργησε με μεγάλη φροντίδα από τον Νεόφυτο Νικητόπουλο, ο οποίος ήταν αρκετά νέος στην ηλικία και είχε σπουδάσει και στο εξωτερικό. Συσχέτισε τη λειτουργία του σχολείου με μια δημοκρατική σύλληψη της αγωγής καθώς οι μαθήτριες αυτές θα ήταν η πρώτη γενιά μετά την Επανάσταση που θα ζούσε ελεύθερη, οπότε η αγωγή τους έπρεπε να είναι πριν από όλα πολιτική⁶⁸. Η διδασκαλία των μαθημάτων γινόταν πρωί και απόγευμα και τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν η γραφή, η ανάγνωση, η μελέτη της Αγίας Γραφής και η αριθμητική. Η μορφή και το περιεχόμενο των μαθημάτων ήταν εξολοκλήρου ευθύνη του Νικητόπουλου και όλα τα μαθήματα ήταν γραμμένα στην ομιλούμενη δημοτική γλώσσα⁶⁹.

Σχολεία θηλέων αλλά με ιδιωτική πρωτοβουλία λειτούργησαν κατά την διάρκεια της επαναστατικής περιόδου στα Κύθηρα, τη Νάξο και τη Σύρο. Επειδή οι προσπάθειες για μια επιμελημένη και ανώτερη μόρφωση των γυναικών ήταν ανύπαρκτες καθώς μάθαιναν μόνο τα στοιχειώδη, αναπτύχθηκε έντονα η ιδιωτική πρωτοβουλία. Η εκπαίδευση των γυναικών εντάχθηκε στο γενικότερο κλίμα της επαναστατικής περιόδου, ωστόσο πάντα οι προσπάθειες σκόνταφταν στις κοινωνικές προκαταλήψεις. Έτσι δημιουργήθηκαν μέσα στα επόμενα χρόνια πολλά ιδιωτικά σχολεία θηλέων μέσω Εταιρειών και Συλλόγων⁷⁰.

Στο Σύνταγμα του 1827 προβλέπεται η ίδρυση υπουργείου επί του Δικαίου και της Παιδείας, όπου η εκπαίδευση θα είναι ένα συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα που θα παρέχεται σε τρεις βαθμίδες, με την πρώτη τουλάχιστον να παρέχεται δωρεάν σε αγόρια και κορίτσια, υπό την επίβλεψη της Βουλής και του αρμόδιου υπουργού. Η εκπαίδευση θα διαμορφώσει ελεύθερους πολίτες που θα έχουν γνώση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεών τους⁷¹.

⁶⁷ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 57, 59

⁶⁸ Α. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 27

⁶⁹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 60

⁷⁰ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 60

⁷¹ Α. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 27

Οι προσπάθειες των λογίων και το πνεύμα της Επανάστασης απέφεραν κάποιους καρπούς για τη γυναικεία δωρεάν μόρφωση μέσω της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, παρόλο που δεν είχε τεθεί ως υποχρεωτική η εκπαίδευση των γυναικών⁷². Ωστόσο, η κορύφωση των προσπαθειών για την γυναικεία μόρφωση εντάσσεται μετά την εποχή του Καποδίστρια και των Βαυαρών, προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

---

⁷² Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 58

Β' Κεφάλαιο

Η γυναικεία εκπαίδευση στο Νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος

2.1. Ο Ιωάννης Καποδίστριας Κυβερνήτης της Ελλάδος

Ο Ιωάννης Καποδίστριας είναι η προσωπικότητα που επιλέχθηκε τον Απρίλιο του 1827 στα πλαίσια της Γ' Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας ως Κυβερνήτης της Ελλάδος. Η θητεία του θα ήταν επταετής και παρόλο που το Σύνταγμα της Τροιζήνας ήταν πιο δημοκρατικό από τα προηγούμενα και ήταν φανερό πως η κεντρική εξουσία έπρεπε να ενισχυθεί από ένα πρόσωπο κύρους, οι πληρεξούσιοι έσπευσαν εξαρχής να περιορίσουν μια ενδεχόμενη απεριόριστη πρωτοβουλία⁷³. Σε αυτό συνέβαλε η πείρα του πολέμου και των εμφυλίων σπαραγμών που έφεραν τον Ιμπραήμ πασά ένα βήμα πριν την καταστολή της Επανάστασης.

Ο Καποδίστριας είχε διαγράψει μια λαμπρή ευρωπαϊκή σταδιοδρομία, είχε σχέσεις με κορυφαίους διπλωμάτες και πολιτικούς και με τη Ρωσία, ήταν από μεγάλη αρχοντική οικογένεια με μεγάλη μόρφωση και θεωρήθηκε εκείνη τη χρονική στιγμή ως ο καταλληλότερος για να αναλάβει τη διακυβέρνηση του υπό διαμόρφωση ελληνικού κράτους. Η τοποθέτησή του είχε καθαρά προσωρινό χαρακτήρα μέχρι την τελική διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος, όμως έτσι άνοιξε εύστοχα το κεφάλαιο της ανόρθωσης και οργάνωσης της υπό σύσταση ελληνικής πολιτείας⁷⁴. Ο Καποδίστριας είχε από την προεπαναστατική εποχή ασχοληθεί με το ελληνικό ζήτημα, ωστόσο απέφευγε να αναμειχθεί ενεργά. Τον Απρίλιο του 1827 αποδέχθηκε το αξίωμα του Κυβερνήτη διότι είχαν εκλείψει πλέον οι λόγοι που στο παρελθόν του είχαν απαγορεύσει να δεχτεί παρόμοιες προτάσεις. Είχαν υπογραφεί το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης (1826) και η Συνθήκη του Λονδίνου (1827) που προσέφεραν μια σταθερότητα στο ελληνικό ζήτημα⁷⁵, ωστόσο μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου βρισκόταν ακόμη στα χέρια των Τούρκων.

Πριν έρθει στην Ελλάδα έκανε έναν κύκλο επαφών με τις ευρωπαϊκές αυλές προκειμένου να εξασφαλίσει βοήθεια στο νέο του έργο, οικονομική κυρίως, όμως η Αγγλία αρνήθηκε κάθε ανάμειξη. Παρόλα αυτά στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στο Ναύπλιο ο Καποδίστριας έφτασε με αγγλικό πλοίο τον Ιανουάριο του 1828 και αυτό που αντίκρισε ήταν απελπιστικό. Τα πάντα ήταν κατεστραμμένα από τον πόλεμο και

⁷³ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 197

⁷⁴ Θ. Χρήστου, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999, σ. 29

⁷⁵ Θ. Χρήστου, *ό. π.*, σ. 29-30

τους εμφυλίους, παντού επικρατούσε η αναρχία και το δίκαιο του κάθε τοπικού κοτζαμπάση, η θάλασσα μαστιζόταν από την πειρατεία και η ξηρά από την ληστεία, η γη ήταν για χρόνια ακαλλιέργητη, η οικονομία κατεστραμμένη, το δημόσιο ταμείο ήταν εντελώς άδειο⁷⁶ και δεν υπήρχε καμιά δομή που να υποδηλώνει κράτος έστω και σε μια υποτυπώδη μορφή. Οι Έλληνες και κυρίως ο απλός λαός, υποδέχθηκαν τον Καποδίστρια ως σωτήρα γιατί δεν άντεχαν πλέον τη σκληρή πραγματικότητα στην οποία ζούσαν. Ο περισσότερος κόσμος είχε καταφύγει στα βουνά και δεν ζούσε καν σε σπίτια παρά σε καλύβες, με απίστευτη φτώχεια και αρρώστιες, και οι αγωνιστές της Επανάστασης κυκλοφορούσαν χωρίς καμιά τροφοδοσία και ενίσχυση⁷⁷.

Ο Καποδίστριας θεώρησε πως η κατάσταση αυτή μπορούσε να αντιμετωπιστεί μόνο με μια συγκεντρωτική εξουσία και πως το Σύνταγμα της Τροιζήνας δεν μπορούσε να εφαρμοστεί εκείνη την στιγμή για αυτό και το παρέκαμψε⁷⁸. Ο Καποδίστριας ως πολιτικός ήταν οξύς και διορατικός, είχε όμως ολιγαρχικές ιδέες⁷⁹ οι οποίες προέρχονταν και από τις οικογενειακές του καταβολές και από τις περιστάσεις. Δεν εμπιστευόταν την λαϊκή κυριαρχία και έχοντας πρότερη γνώση της ελληνικής πραγματικότητας, δεν θεωρούσε πως μια λαϊκή διακυβέρνηση θα βοηθούσε στην ανόρθωση της Ελλάδας. Ο Κυβερνήτης συγκέντρωσε γύρω του ένα δικό του επιτελείο και με τα πενιχρά μέσα που διέθετε κατόρθωσε μέσα σε ένα μικρό χρονικό διάστημα να ανορθώσει τις βασικές λειτουργίες και να απαλλάξει τους ανθρώπους από το φόβο και την απελπισία.

Οι προσπάθειες του Κυβερνήτη αποσκοπούσαν στη σύσταση και τη δημιουργία ενός πρώιμου, σύγχρονου και ευνομούμενου κράτους. Ο Καποδίστριας με ορισμένες αποφάσεις του ικανοποιούσε έστω και μερικώς τις απαιτήσεις του λαού και των τοπικών αρχόντων⁸⁰, ωστόσο συναντούσε διάφορα εμπόδια και εσωτερικές αναταραχές. Παρόλα αυτά έκανε ότι μπορούσε να στήσει ένα κράτος από τις στάχτες του πολέμου.

⁷⁶ Ι. Γρυντάκης, Γ. Δάλκος, Α. Χόρτης, Ε. Χόρτης, *Όσα δεν γνωρίζατε για τα χρόνια του Καποδίστρια, του Όθωνα και του Γεωργίου του Α΄*, Αθήνα 2017, σ. 13

⁷⁷ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, τ. 1 (2015), σ. 211

⁷⁸ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 197-198

⁷⁹ Τ. Βουρνάς, *ό. π.*, σ. 215

⁸⁰ Π. Β. Πετρίδης, *Πολιτικοί και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα (1821-1843). Η πολιτική οργάνωση του Αγώνα-Η Καποδιστριακή Πολιτεία-Η Βαυαροκρατία*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 125

2.2. Τα μέτρα του Κυβερνήτη για την Παιδεία

Ο Κυβερνήτης γνώριζε τη δυσμενή θέση της Ελλάδας και όταν ξεκίνησε το έργο του ήθελε να στηρίξει την επανόρθωσή της στην εργασία και τη στοιχειώδη εκπαίδευση⁸¹. Ο Καποδίστριας τόνιζε τη στοιχειώδη εκπαίδευση διότι η πνευματική κατάσταση του ελληνικού λαού ήταν τόσο χαμηλή όσο αυτή των ευρωπαϊκών λαών κατά τον 11^ο αιώνα. Τα εκπαιδευτικά μέτρα του Καποδίστρια κινήθηκαν πρώτα στην «*διανοητική και ηθική επανόρθωση του λαού*»⁸², για αυτό και θεωρείται ο θεμελιωτής της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην Ελλάδα, η οποία θα ήταν υποχρεωτική για όλους⁸³.

Όταν έφτασε ο Καποδίστριας στην Ελλάδα δεν λειτουργούσαν σχεδόν καθόλου ούτε τα αλληλοδιδασκτικά ούτε τα Ελληνικά Σχολεία που υπήρχαν κατά την διάρκεια της Επανάστασης. Μέσα στο 1828 καταρτίστηκε ένα γενικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα που περιελάμβανε την ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων σε κάθε πόλη και χωριό αν ήταν δυνατόν. Όσον αφορά τα Ελληνικά Σχολεία διατηρήθηκαν τα ήδη υπάρχοντα και δεν ιδρύθηκαν καινούργια κατά τα έτη 1828-1829 καθώς δόθηκε μεγαλύτερη σημασία και οικονομική ενίσχυση στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης⁸⁴. Ούτως ή άλλως τα πενιχρά οικονομικά μέσα δεν άφηναν περιθώρια να πραγματοποιηθούν πολλά σχέδια για την εκπαίδευση.

Στην Αίγινα ιδρύθηκαν δυο σχολεία, το Αλληλοδιδασκτικό και το Κεντρικό, με διευθυντές τους Ιωάννη Κοκκώνη και το Γεώργιο Γεννάδιο αντίστοιχα⁸⁵. Οι διευθυντές των σχολείων αυτών ανήκαν στο στενό κύκλο συνεργατών του Κυβερνήτη για την ανασύσταση της Παιδείας (Κωνσταντάς, Χρυσόγελος, Βενθύλος, Μουστοξύδης, Κοκκινάκης, Σχινάς, Dutrone)⁸⁶. Στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Αίγινας φοιτούσαν όσοι θα εξασκούσαν αργότερα το επάγγελμα του δασκάλου στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της χώρας. Το Κεντρικό Σχολείο ήταν ένα είδος Γυμνασίου για όσους επιθυμούσαν να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές⁸⁷. Επίσης, στην Αίγινα ιδρύθηκε Ορφανοτροφείο για τα ορφανά παιδιά του πολέμου, μέσα στο οποίο

⁸¹ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 177

⁸² Α. Ι. Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα 1996, σ. 243

⁸³ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 177

⁸⁴ Α. Ι. Δεσποτόπουλος, *ό. π.*, σ. 244

⁸⁵ Σ. Φίλος, *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832-1982*, Αθήνα 1984, σ. 9

⁸⁶ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 177

⁸⁷ Σ. Φίλος, *ό. π.*, σ. 10

λειτούργησαν τρία αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τρία σχολεία ελληνικών μαθημάτων, επαγγελματικές σχολές και βιβλιοθήκη⁸⁸.

Στην Δ' Εθνοσυνέλευση τον Ιούλιο του 1829 έγιναν δεκτές όλες οι προτάσεις του Κυβερνήτη για την Παιδεία και τον Οκτώβρη του ίδιου χρόνου ορίστηκε γραμματέας (υπουργός) επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως ο Ν. Χρυσόγελος. Η γενική εποπτεία όλων των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων ανατέθηκε στον στενό συνεργάτη του Κυβερνήτη Α. Μουστοξύδη και σε όλα τα σχολεία θα χρησιμοποιούταν το εγχειρίδιο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου του Γάλλου Sarazin ώστε να είναι ομοιόμορφη η εκπαίδευση⁸⁹.

2.3. Η μέριμνα για την γυναικεία εκπαίδευση

Για την εκπαίδευση των γυναικών στην καποδιστριακή περίοδο δεν έγιναν πολλά πράγματα διότι η κοινωνία παρέμενε επιφυλακτική στο ζήτημα αυτό. Μαρτυρία του ιστορικού Ν. Δραγούμη αναφέρει πως *«οι τοσούτον μεριμνώντες υπέρ της εκπαιδύσεως των αρρένων απέκρουον την των θηλέων, φοβούμενοι μη μαθόντα γράμματα μεταχειρισθώσιν αυτά αντί οργάνων ατόπου ανταποκρίσως»*. Οπότε στα χρόνια του Καποδίστρια η γυναικεία εκπαίδευση ακόμη αρχίζει να αναπτύσσεται και είναι η εποχή που κορίτσια παρακολουθούν μαθήματα στα σχολεία των αγοριών. Ωστόσο δεν υπάρχουν στοιχεία των μαθητών και μαθητριών όλων των σχολείων ώστε να είναι πιο σαφή τα συμπεράσματα⁹⁰.

Ο Κυβερνήτης χωρίς να είναι αρνητικός στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, δεν κατέβαλε αγωνιώδεις προσπάθειες διότι τον ενδιέφερε να προετοιμάσει τους άντρες που θα μορφώνονταν ως υπάλληλοι του κράτους⁹¹, οπότε τα κορίτσια μπήκαν σε δεύτερη μοίρα. Ο υπεύθυνος στα ζητήματα της παιδείας Α. Μουστοξύδης οριοθέτησε την εκπαίδευση των κοριτσιών στα πλαίσια της οικιακής ευδαιμονίας με παράλληλη καλλιέργεια και ανάπτυξη των *«καθαρών και αυστηρών ηθών που ταιριάζουν στις Ελληνίδες»*. Οι προσανατολισμοί για τη γυναικεία

⁸⁸ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 177

⁸⁹ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 177-178

⁹⁰ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 46-47

⁹¹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 62

εκπαίδευση δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από αυτούς του ευρωπαϊκού χώρου, ωστόσο η διαφοροποίηση έγκειται στο ήθος των Ελληνίδων⁹².

Όσον αφορά το ζήτημα της μεικτής φοίτησης που ίσχυε από την περίοδο της Επανάστασης, ο Καποδίστριας την επέτρεψε κάτω από την πίεση πολλαπλών αναγκών (ελλείψεις σε οικήματα, διδακτικό προσωπικό, αδυναμία πληρωμής των λίγων δασκάλων που υπήρχαν). Μεικτή εκπαίδευση υπήρχε κυρίως στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της νησιωτικής Ελλάδας, ενώ ιδρύθηκαν σε πολύ περιορισμένη κλίμακα λόγω της οικονομικής δυσπραγίας, αμιγώς σχολεία θηλέων σε αστικές περιοχές. Μια καινοτομία που παρατηρείται στην καποδιστριακή περίοδο είναι η ύπαρξη διδασκαλισσών, κάτι που δεν υπήρχε μέχρι και την Επανάσταση. Οι πρώτες Ελληνίδες δασκάλες του ελεύθερου ελληνικού κράτους είναι από την Κρήτη (Ε. Δανέζη, Π. Φανδρίδη, Ε. και Α. Ελευθερίου, Α. Καπινάκη)⁹³.

Τα περισσότερα αλληλοδιδασκτικά σχολεία υπήρχαν στο Αιγαίο όπου η κοινωνική θέση της γυναίκας ήταν σαφώς πιο βελτιωμένη λόγω της επαφής με την Δύση και την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας. Στα νησιά είχαν ιδρυθεί σχολεία από τις Ουρσουλίνες μοναχές και όλα αυτά συνηγόρησαν στην πρόιμη ανάπτυξη της εκπαίδευσης στο νησιωτικό χώρο⁹⁴. Επί Καποδίστρια αλληλοδιδασκτικά σχολεία θηλέων υπήρχαν στη Νάξο, Τήνο, Σκόπελο, Ύδρα, Μύκονο, Άνδρο, Σύρο, Πάρο, Μήλο, Σέριφο, Σκιάθο, Σίφνο. Στην ηπειρωτική Ελλάδα τα πρώτα αλληλοδιδασκτικά σχολεία θηλέων ιδρύθηκαν στο Ναύπλιο, το Άργος, τη Σύρο και την Αίγινα. Για ορισμένα σχολεία θα γίνει εκτενής αναφορά παρακάτω. Επίσης, υπήρχαν περιοχές που δεν υπήρξε καταγεγραμμένη ούτε μια μαθήτρια⁹⁵.

Αναλυτικά μιλώντας, τα κορίτσια φοίτησαν περισσότερο στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία όπου επικρατούσε η δωρεάν παρακολούθηση διότι οι γονείς των μαθητριών πλήρωναν τα δίδακτρα ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα. Τα δίδακτρα των φτωχών μαθητριών πληρώνονταν από τις εισφορές των διάφορων συνδρομητών των σχολείων⁹⁶. Στο Ναύπλιο, το Άργος, τη Σύρο και την Αίγινα ιδρύθηκαν τα πρώτα αλληλοδιδασκτικά σχολεία θηλέων κατόπιν κοινοτικής ή ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

⁹² Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 63

⁹³ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 63-64, 72

⁹⁴ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 55

⁹⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 64, 76

⁹⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 53

Στο Ναύπλιο ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1828 από την δασκάλα Ελένη Δανέζη αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων το οποίο λειτούργησε με την ονομασία «Γυναικεία Σχολή». Σκοπός της σχολής ήταν η «εκπαίδευσις των κορασίων» και λειτούργησε με ειδικό κανονισμό που αναφερόταν σε παιδαγωγικά, διδακτικά, διοικητικά και οικονομικά ζητήματα. Στη σχολή γίνονταν δεκτά κορίτσια από 6-15 ετών και οι εύπορες μαθήτριες πλήρωναν 5 γρόσια το μήνα. Τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν: γραφή, ανάγνωση, αριθμητική, οι «αναγκαίες τέχνες» και το ράψιμο⁹⁷. Τα εργόχειρα (κοπτική, ραπτική, πλέξιμο) θεωρούνταν και από τους ξένους βασικό στοιχείο της ειδικής παιδείας που λάμβαναν τα κορίτσια⁹⁸. Εκτός από τη Δανέζη στη σχολή δίδασκε και η υποδιδασκάλισσα Αργυρούλα Χαραλάμπους, η οποία βοηθούσε στην διδασκαλία των μαθημάτων και των «γυναικείων τεχνών»⁹⁹. Η Δανέζη ήταν προσανατολισμένη στα πολιτιστικά πρότυπα των Ιονίων νήσων που είχαν φτάσει την παιδεία σε ανώτερο επίπεδο λόγω των ευνοϊκών συνθηκών που υπήρχαν στην περιοχή¹⁰⁰. Στο Ναύπλιο λειτουργούσε ήδη από το 1826 σχολείο θηλέων, συστημένο από την Φιλανθρωπική Εταιρεία, του οποίου τη συντήρηση ανέλαβε μετέπειτα ο Καποδίστριας¹⁰¹.

Το δεύτερο αμιγές σχολείο θηλέων λειτούργησε το 1829 στο Άργος με δασκάλα την Μαρία Παπαχατζηπαναγιώτου Φανδρίδη, μητέρα του επίσης δασκάλου του αλληλοδιδασκτικού σχολείου αρρένων του Άργους, Νικόλαου Φανδρίδη. Η λειτουργία αυτού του σχολείου θηλέων υπήρξε συνεχής σε όλη την διάρκεια της καποδιστριακής διακυβέρνησης και ο αριθμός των μαθητριών δεν ξεπέρασε τις 20 αυτά τα χρόνια¹⁰².

Η Σύρος αποτελεί ένα παράδειγμα του καιρού της στην ίδρυση σχολείων θηλέων. Το 1829 ιδρύθηκε ξεχωριστό σχολείο θηλέων, κατόπιν παρότρυνσης του ιεραποστόλου Korck της ιεραποστολής Church Missionary Society, ο οποίος είχε μεταβεί στο νησί για να οργανώσει τα σχολεία του δήμου¹⁰³. Ο Καποδίστριας ήταν πλήρως αντίθετος με την έλευση όλων των ξένων ιεραποστόλων στην Ελλάδα διότι φοβόταν τυχόν προσηλυτισμό, ωστόσο λόγω της αδυναμίας του να καλύψει επαρκώς

⁹⁷ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 77-78

⁹⁸ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987, σ. 18

⁹⁹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 78

¹⁰⁰ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 50

¹⁰¹ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 180

¹⁰² Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 79

¹⁰³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 50

τη γυναικεία εκπαίδευση, το δίκτυο των ξένων ιεραποστολών εξαπλώθηκε. Στην Ερμούπολη της Σύρου λειτούργησε το 1830 σχολείο για κορίτσια με εισφορές των κυριών του νησιού. Ένα συμβούλιο από οκτώ μητέρες αποτελούσε την εφορευτική επιτροπή του σχολείου με στόχο να *«εφορευή δια την εκπαίδευσιν, ηθοποίησην και καθαριότητα των κορασίων αυτών»*. Οι μητέρες επισκέπτονταν το σχολείο κάθε εβδομάδα και παρακολουθούσαν την εξέλιξη των μαθητριών στα μαθήματα και τα εργόχειρα και εντόπιζαν τα προβλήματα του σχολείου. Βασικός σκοπός του σχολείου είναι η εξάσκηση των θηλέων στα εργόχειρα και την εποπτεία του έχει αναλάβει η επιτροπή των κυριών¹⁰⁴.

Η σύσταση αυτής της επιτροπής καθιστά τη Σύρο πρωτοπόρο διότι είναι η αρχική απόπειρα των γυναικών να ευαισθητοποιηθούν για τη μόρφωσή τους και να λάβουν ουσιαστικό ρόλο στην οργάνωση και λειτουργία του σχολικού χώρου. Η σύσταση τέτοιων επιτροπών έγινε βασικό αίτημα των Ελληνίδων την τελευταία 20ετία του 19^{ου} αιώνα, ανοίγοντας νέους ορίζοντες στην ανάμιξη των γυναικών στα της εκπαίδευσης του φύλου τους¹⁰⁵.

Διευθυντής του σχολείου θηλέων ήταν ο Κορκ και δασκάλες οι αδερφές Αναστασία και Ελένη Ελευθερίου για την διδασκαλία των μαθημάτων και των εργόχειρων αντίστοιχα. Παράλληλα με το σχολείο αυτό λειτουργούσε και ένα ιδιωτικό αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων από τις δασκάλες Α. Ζωντανού και Μ. Δημητρίου. Ο αριθμός των μαθητριών στην Ερμούπολη το 1830 ήταν 201 ενώ των αγοριών 275¹⁰⁶. Είναι γεγονός πως η πολιτική εθνικής αφύπνισης μέσω της εκπαίδευσης, που ήταν ο στόχος του Καποδίστρια, είχε αποφέρει αποτελέσματα μέσω της κρατικής και ιδιωτικής ίδρυσης σχολείων.

Όσον αφορά την Αίγινα, τον Μάρτιο του 1830 εγκαινιάστηκε το τρίτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων με τη χρηματική συμβολή της γνωστής φιλελληνίδας Δούκισσας της Πλακεντίας με σκοπό *«την εκπαίδευση 12 Ελληνίδων»* και δασκάλα τη χήρα του Γ. Κλεοβούλου, γνωστή ως Κλεοβουλίνα. Τον Οκτώβριο του 1830 διακόπτεται αιφνιδιαστικά η χρηματική ενίσχυση της Δούκισσας, με αποτέλεσμα να αναλάβει τα έξοδα συντήρησης και λειτουργίας του σχολείου το κράτος, ύστερα από παρέμβαση του Α. Μουστοξύδη και συναίνεση του Κυβερνήτη. Αυτό συνέβη διότι οι μαθήτριες από 12 αυξήθηκαν σε 30 έως τα τέλη Οκτωβρίου του

¹⁰⁴ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 50-51

¹⁰⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 51

¹⁰⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 51

1830. Έτσι το σχολείο αυτό έγινε το πρώτο δημόσιο σχολείο θηλέων εφόσον ανέλαβε τα έξοδά του το δημόσιο και η δασκάλα ήταν επίσης διορισμένη από το κράτος. Το σχολείο αυτό έκλεισε τρία χρόνια μετά, το 1833 ύστερα από παρέμβαση του τότε αρμοδίου υπουργού Σ. Τρικούπη λόγω της οικονομικής δυσπραγίας του κράτους¹⁰⁷. Οργανωμένα αλληλοδιδασκτικά σχολεία θηλέων λειτουργούσαν επίσης στην Ύδρα και την Αθήνα¹⁰⁸.

Είναι γεγονός πως αμιγή σχολεία θηλέων λειτούργησαν σε περιοχές όπου μετά την απελευθέρωση είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες από όλα τα μέρη της Ελλάδας και από τις παροικίες του εξωτερικού. Τέτοιες περιοχές ήταν η Αίγινα, το Ναύπλιο, το Άργος και η Ερμούπολη, η οποία είχε εξελιχθεί στο μεγαλύτερο βιομηχανικό, τραπεζικό και ναυτιλιακό κέντρο της επικράτειας¹⁰⁹. Επίσης, τα ποσοστά συμμετοχής των θηλέων στα σχολεία είναι μεγαλύτερα στα υπό ανάπτυξη αστικά κέντρα και στα μέρη όπου ο πόλεμος για την ελευθερία δεν τα είχε όλα αποδιοργανώσει¹¹⁰.

Στα Ελληνικά Σχολεία της μέσης εκπαιδευτικής βαθμίδας που υπήρχαν από την επαναστατική περίοδο δεν ήταν μεγάλη η συμμετοχή των κοριτσιών, αν και προαναγγέλλεται η μελλοντική τους φοίτηση στην Δευτεροβάθμια (Μέση) Εκπαίδευση¹¹¹. Ελληνικό Σχολείο θηλέων λειτούργησε στην Ερμούπολη, χωρίς να είναι ακριβές το πότε ακριβώς, ωστόσο ήταν οργανωμένο όσο το αντίστοιχο των αγοριών και είχε κι αυτό ως στόχο την εκμάθηση εργόχειρων. Επίσης στα Ελληνικά Σχολεία αρρένων στο Ναύπλιο και στη Μήλο φοιτούσε κι από μια μαθήτρια, στο αντίστοιχο της Πάρου τέσσερις μαθήτριες, ενώ σε ένα από τα τέσσερα Ελληνικά Σχολεία της Ύδρας φοιτούσαν δύο μαθήτριες¹¹². Η κυβέρνηση Καποδίστρια έδωσε βάρος κυρίως στην ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων, με αποτέλεσμα το ενδιαφέρον για την Μέση Εκπαίδευση να προέρχεται από τους δήμους, ιδιώτες και ξένους.

Από το 1829 υπήρχε συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών σε ορισμένα σχολεία. Η μεικτή εκπαίδευση λειτούργησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, από την

¹⁰⁷ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 79-80

¹⁰⁸ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 180

¹⁰⁹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 36

¹¹⁰ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 72

¹¹¹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 71

¹¹² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 58

Επανάσταση, η οποία έκανε λόγο για κοινή και αδιαφοροποίητη εκπαίδευση και για τα δυο φύλα, ωστόσο όταν η κυβέρνηση μπορούσε να ιδρύσει έστω και λίγα σχολεία θηλέων σταματούσε την κοινή φοίτηση¹¹³. Η επίδραση των δυτικών προτύπων που ευνοούσε τη χωριστή εκπαίδευση εξαπλώθηκε από τους ξένους ιεραποστόλους που κατέκλυσαν την ελεύθερη Ελλάδα ιδρύοντας σχολεία. Φιλέλληνες και φιλελληνίδες από την Αγγλία και την Αμερική πήραν πρωτοβουλίες για την ανύπαρκτη όπως έλεγαν εκπαίδευση των Ελληνίδων. Ειδικές επιτροπές και σωματεία αποφάσισαν να ενισχύσουν την ίδρυση σχολείων με σκοπό τη βελτίωση του επιπέδου των Ελληνίδων¹¹⁴.

Από τους πρώτους που έφτασαν στην Τήνο το 1829 ιδρύοντας σχολείο θηλέων ήταν οι J. King και J. Brewer ως αντιπρόσωποι του New York Ladies Committee. Την ίδια χρονιά ειδική επιτροπή του Ladies Greek Association συγκρότησε ειδική επιτροπή για την σύσταση σχολείων για τις Ελληνίδες, με πρωτοστάτες τους Brewer και Mary Reynolds. Με τους King και Brewer συνεργάστηκαν οι J. Robertson και R. Anderson, σημαίνοντα στελέχη της Επισκοπικής Ιεραποστολικής Εκκλησίας της Αμερικής. Στη Σύρο το 1829 ο J. Brewer ίδρυσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων με διευθυντή τον Korck, ο οποίος ήταν ήδη διευθυντής του Ελληνικού Σχολείου. Ο Korck συνεργάστηκε με τον δήμο Ερμούπολης ως το 1831 εκπαιδεύοντας αρκετούς δασκάλους στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο¹¹⁵.

«Οι δυτικοί ιεραπόστολοι εκτός από αλληλοδιδασκτικά σχολεία ίδρυσαν και ένα είδος δευτεροβάθμιων παρθεναγωγείων των οποίων ο στόχος ήταν η μόρφωση των πρώτων διδασκαλισσών της χώρας¹¹⁶». Τρία είναι τα «Ανώτερα σχολεία κορασίων» που ιδρύθηκαν το 1831: το ιδιωτικό «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» στην Ερμούπολη από τον Fr. Hilder, που γρήγορα εξελίχθηκε σε σημαντικό εκπαιδευτικό κέντρο και διατηρήθηκε και μετά την έλευση των Βαυαρών αντιβασιλέων. Το «Παιδαγωγείον» περιελάμβανε αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων, αρρένων, νηπιαγωγείο καθώς και ανώτερο σχολείο για κορίτσια¹¹⁷.

¹¹³ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 63

¹¹⁴ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 60

¹¹⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 61

¹¹⁶ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987, σ. 18

¹¹⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 62

Ο Αμερικανός J. Hill με την γυναίκα του Frances, απεσταλμένοι της Protestant Episcopal Church, ίδρυσαν στην Αθήνα ένα «ανώτερο Παρθεναγωγείο», την περίφημη Σχολή Hill, που γνώρισε ιδιαίτερη ακμή και πρωτοστάτησε στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης σε όλο τον 19^ο αιώνα. Η Σχολή Hill είχε τα ίδια τμήματα με την σχολή του Hilder, νηπιακό, αλληλοδιδασκτικό και ανώτερο σχολείο¹¹⁸. Οι ξένοι ιεραπόστολοι έδιναν βάση εκτός από τα εργόχειρα και τη στοιχειώδη εκπαίδευση και στη θρησκευτικότητα των Ελληνίδων. Πίστευαν πως με τη συστηματική ερμηνεία του Ευαγγελίου θα γινόταν η διάπλαση του νου και της καρδιάς και οι γυναίκες θα μπορούσαν απαλλαγμένες από προλήψεις και δεισιδαιμονίες να ασκήσουν επιρροή στην κοινωνία ως σύζυγοι και μητέρες. Οι Hill προβάλλοντας την θρησκευτικότητά τους πίστευαν πως η μόρφωση των πρώτων διδασκαλισσών έπρεπε να γίνει μέσα στο οικοτροφείο μαζί τους, ώστε να συνηθίσουν στους ρυθμούς ενός οργανωμένου οικιακού περιβάλλοντος. Οι Hill ασχολήθηκαν επίσης και με τα πιο φτωχά κορίτσια τα οποία έπρεπε να μάθουν μια τέχνη για να μπορέσουν να βιοποριστούν και έτσι ένα τμήμα του αλληλοδιδασκτικού σχολείου ασχολήθηκε με τη γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση¹¹⁹.

Το τρίτο ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα για γυναίκες ήταν το σχολείο Volmerage στο Ναύπλιο, το οποίο ιδρύθηκε από την Γαλλίδα G. Volmerage, απεσταλμένη του Φιλελληνικού Κομιτάτου των Παρισίων. Ήταν ένα ιδιωτικό σχολείο απευθυνόμενο και αυτό στις κόρες κυρίως των πλούσιων οικογενειών του παροικιακού ελληνισμού και των αξιωματούχων της κυβέρνησης που είχαν εγκατασταθεί στο Ναύπλιο. Η σχολή της Volmerage και του Hill αποτέλεσαν το φυτώριο των διδασκαλισσών των επόμενων γενεών¹²⁰ όπως θα αναφερθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Και τα τρία ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα θηλέων που ιδρύθηκαν ως το 1831 στην ελληνική επικράτεια ήταν ιδιωτικά και προέρχονταν από την ξένη πρωτοβουλία, απευθύνονταν κυρίως στις πλούσιες οικογένειες και ανέλαβαν να μορφώσουν τα κορίτσια που θα γίνονταν οι πρώτες δασκάλες του ελεύθερου ελληνικού κράτους¹²¹. Οι ξένοι ιεραπόστολοι έδωσαν βάση στη θρησκευτικότητα των ντόπιων Ελληνίδων αλλά και των ετεροχθόνων διότι θεωρούσαν ότι αυτή η μερίδα του ελληνισμού ενώ ήταν φωτισμένη στα γράμματα, δεν διέθετε μεγάλη πίστη.

¹¹⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 63

¹¹⁹ Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 19

¹²⁰ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 64-65

¹²¹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 64

Παρόλο που ο Καποδίστριας δεν ασχολήθηκε με την ανώτερη μόρφωση των γυναικών, έβλεπε με δυσπιστία την επίδραση των ξένων στον τομέα αυτό, όπως και αρκετοί Έλληνες παιδαγωγοί και λόγιοι¹²². Ωστόσο, είναι γεγονός πως η ανώτερη μόρφωση των Ελληνίδων ξεκίνησε από την ξένη ιδιωτική και εταιρική πρωτοβουλία.

2.4. Τα αποτελέσματα της Καποδιστριακής πολιτικής για την εκπαίδευση

Στις αρχές του 1831 στην ελληνική επικράτεια λειτουργούσαν συνολικά 121 επίσημα κρατικά και αλληλοδιδασκτικά σχολεία με περίπου 10.000 μαθητές, 5.000 μαθητές διδάσκονταν από «ελεύθερους δασκάλους» λόγω έλλειψης σχολικών κτιρίων και λειτουργούσαν ακόμη 11 κυβερνητικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Ο Ν. Χρυσόγελος προέβλεπε διπλασιασμό των μαθητών τα επόμενα χρόνια. Τα περισσότερα σχολεία βρίσκονταν στα νησιά του Αιγαίου, την Πελοπόννησο και μερικά στη Στερεά Ελλάδα¹²³. Επίσης, ο Κυβερνήτης ασχολήθηκε με την φύλαξη των αρχαιοτήτων του τόπου, την ίδρυση ελληνικού και γαλλικού τυπογραφείου και τέλος ίδρυσε Πολεμικό Σχολείο στο Ναύπλιο, Εκκλησιαστικό Σχολείο στον Πόρο και μια μικρή γεωργική σχολή στην Τίρυνθα¹²⁴.

Παρά τον πόθο των Ελλήνων να μορφώσουν τα παιδιά τους και τα εντυπωσιακά αποτελέσματα των πρώτων μέτρων του Κυβερνήτη για την εκπαίδευση, ο ίδιος κατηγορήθηκε για αμέλεια σχετικά με την μόρφωση των γυναικών διότι δεν έκανε πάρα πολλά¹²⁵, με αποτέλεσμα την εισροή ξένων προτεσταντών ιεραποστόλων στην Ελλάδα με διάχυτο το φόβο του προσηλυτισμού. Ο Καποδίστριας κατηγορήθηκε επίσης για το φεουδαρχικό και θεοκρατικό χαρακτήρα της παιδείας¹²⁶ στην προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα εκπαιδευτικό εκκλησιαστικό σύστημα¹²⁷. Παρά την επαναλειτουργία και την ίδρυση καινούργιων σχολείων και την αύξηση του αριθμού των μαθητών σε αυτά¹²⁸, η πολιτική του Καποδίστριας κατηγορήθηκε από την επιτροπή που σύστησε η Αντιβασιλεία του Όθωνα για την εκπαίδευση για «άθλια

¹²² Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 20

¹²³ *ΙΕΕ*, τ. 29 (2021), σ. 180

¹²⁴ Π. Β. Πετρίδης, *Πολιτικοί και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα (1821-1843). Η πολιτική οργάνωση του Αγώνα-Η Καποδιστριακή Πολιτεία-Η Βαυαροκρατία*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 131

¹²⁵ Α. Ι. Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήνα 1996, σ. 248

¹²⁶ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, τ. 1 (2015), σ. 219

¹²⁷ C. M. Woodhouse, *Η ιστορία ενός λαού. Οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα*, Αθήνα 2008, σ. 192

¹²⁸ Α. Ι. Δεσποτόπουλος, *ό. π.*, σ. 263

παιδοτριβεία» και για «διδασκάλους πολιορκούμενους και κατασκοπευομένους»¹²⁹ καθώς και για το χαμηλό επίπεδο των πρώτων δασκάλων¹³⁰, προχωρώντας σε ολική ανασύσταση της εκπαίδευσης.

Τη φιλότιμη ωστόσο προσπάθεια του Καποδίστρια για εκπαιδευτική και πνευματική ανασυγκρότηση της χώρας διέκοψε ο βίαιος θάνατός του τον Σεπτέμβρη του 1831 στο Ναύπλιο. Μέχρι τα μέσα του 1832 λειτουργούσαν μόνο 60 από τα 121 αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα περισσότερα στα νησιά του Αιγαίου, ενώ όλα τα άλλα σταμάτησαν τη λειτουργία τους¹³¹. Παρά την αρνητική κριτική που ασκήθηκε στον Καποδίστρια για τον τομέα της εκπαίδευσης, το έργο του ήταν αναμφίβολα μια παρακαταθήκη για τις επόμενες κυβερνήσεις των Ελλήνων που αντιμετώπισαν μεγάλες δυσκολίες στη συγκρότηση των βασικότερων δομών του ελληνικού κράτους¹³².

---

¹²⁹ Χ. Κουλούρη-Χ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα 2012, σ. 27

¹³⁰ Γ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό, και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Αθήνα 1976, σ. 328-329

¹³¹ Σ. Φίλος, *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832-1982*, Αθήνα 1984, σ. 10

¹³² Θ. Χρήστου, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999, σ. 33

Γ' Κεφάλαιο

Η εκπαίδευση επί βασιλείας Όθωνα (1833-1862)

3.1. Η έλευση του βασιλιά Όθωνα και της Αντιβασιλείας

Μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη, η ελεύθερη Ελλάδα περιέπεσε στην ίδια κατάσταση με την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο, με το χάος και την αναρχία να επικρατούν παντού. Εφόσον ούτε η τριμελής διοικητική επιτροπή με τους Ιωάννη Κωλέττη, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και Αυγουστίνο Καποδίστρια μπορούσε να επιβάλει την τάξη, έπρεπε γρήγορα να δοθεί μια λύση σε πολιτικό και πολιτειακό επίπεδο. Με τη Συνθήκη του Λονδίνου οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία, επικύρωσαν την εκλογή του Όθωνα, ως βασιλέως της Ελλάδος. Η Συνθήκη του Λονδίνου επικυρώθηκε στις 14 Ιουλίου της ίδιας χρονιάς από την Εθνοσυνέλευση της Πρόνοιας του Ναυπλίου¹³³. Πλέον η ελληνική επικράτεια θα αποτελούσε μια «ανεξάρτητη κληρονομική μοναρχία κατά τάξη πρωτοτοκίας με πρώτο βασιλιά τον Όθωνα¹³⁴».

Ο νεαρός βασιλιάς ήταν ανήλικος, μόλις 17 ετών και έως την ενηλικίωσή του τον Ιούνιο του 1835 θα ασκούσε την Αντιβασιλεία τριμελής επιτροπή της απολύτου εμπιστοσύνης του βασιλιά Λουδοβίκου. Η επιτροπή αυτή αποτελούταν από τους Joseph Ludwig von Armansperg, ο οποίος θα ήταν ο πρόεδρος της Αντιβασιλείας, τον Georg Ludwig von Maurer, επικεφαλής για τα ζητήματα της Δικαιοσύνης και της Παιδείας και τον Karl Wilhelm von Heideck, υπεύθυνο για το στρατό και το ναυτικό. Υπήρχαν άλλα δυο μέλη που συμπλήρωναν την Αντιβασιλεία, ο Greiner και ο Abel¹³⁵, καθώς και πλήθος αξιωματούχων και στρατιωτικών που συνόδευσαν τον Όθωνα και τους Αντιβασιλείς στην Ελλάδα στις 30 Ιανουαρίου 1833 με την αγγλική φρεγάτα «Μαδαγασκάρη» και έτυχε αποθεωτικής υποδοχής από τον ελληνικό λαό, ο οποίος είχε προσδοκίες από εκείνον. Έπρεπε να σταθεροποιηθούν τα κέρδη της Επανάστασης και να ανασυσταθούν οι δομές του κράτους ξανά μετά την εποχή Καποδίστρια διότι μόνο έτσι θα γινόταν η Ελλάδα μεγάλη¹³⁶.

Ο Όθωνας και η συνοδεία του ήταν φορείς δυτικών μεθόδων σχετικά με τη διαμόρφωση των πολιτειακών και διοικητικών θεσμών και αυτό θα εφάρμοζαν στο

¹³³ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, τ. 1 (2015), σ. 235

¹³⁴ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 206

¹³⁵ Θ. Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857)*, Αθήνα 1998, σ. 78-79

¹³⁶ Ι. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833-1862», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 30 (2021), μέρος Α', σ. 12-13, στο εξής βλ. *ΙΕΕ*

νέο βασίλειο¹³⁷. Αντιμετώπισαν δυσκολίες γιατί είχαν πλήρη άγνοια της ελληνικής πραγματικότητας και της γλώσσας¹³⁸, κάτι που δυσχέραινε την κατάσταση και για τους ίδιους και για τους Έλληνες, και υπήρχαν χιλιάδες άλυτα ζητήματα, κυρίως οικονομικής φύσεως. Μέσα σε ένα εύλογο χρονικό διάστημα αναδιοργανώθηκαν η διοίκηση του κράτους, η οικονομία, η δικαιοσύνη, η εκκλησία και η εκπαίδευση. Τον Δεκέμβρη του 1834 μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα του κράτους από το Ναύπλιο στην Αθήνα, που έγινε αμέσως το κέντρο της διοικητικής και πνευματικής ζωής του τόπου. Ο νέος βασιλιάς συμβόλιζε την παύση των δεινών και την αυγή μιας νέας εποχής γεμάτης προσδοκίες¹³⁹.

3.2. Η οργάνωση της Εκπαίδευσης (Δημοτική και Μέση Εκπαίδευση)

Στα χρόνια του Όθωνα (1833-1862) θεμελιώθηκε νομοθετικά το εκπαιδευτικό σύστημα του νέου κράτους στα πλαίσια της ευρύτερης προσπάθειας ανασυγκρότησης της χώρας¹⁴⁰. Στον πολύπαθο χώρο της παιδείας έγιναν πολλές ανακατατάξεις καθώς με την Επανάσταση και την δολοφονία του Καποδίστρια δεν ολοκληρώθηκε τίποτα από ότι είχε ξεκινήσει. Το νέο κράτος επιζητούσε τις υπηρεσίες των δυτικομαθημένων λογίων που είχαν εγκατασταθεί στην πρωτεύουσα και κατέλαβαν καίριες θέσεις στην εκπαίδευση και στη διοίκηση του κράτους, επηρεάζοντας αποφασιστικά τη διαμόρφωση νέων προτύπων συμπεριφοράς¹⁴¹. Επιπλέον, είναι η εποχή που συνυπάρχουν ο ρομαντισμός, ο μεγαλοϊδεατισμός, η Ορθοδοξία και ο Διαφωτισμός (απονευρωμένος πια) και όλα αυτά συναντώνται και στο εκπαιδευτικό σύστημα έτσι όπως διαμορφώθηκε από τους Βαυαρούς¹⁴².

Από τις 3 Απριλίου έως τις 15 Ιουλίου 1833 είχε συσταθεί κατόπιν διατάγματος, αρμόδια επιτροπή κατάρτισης σχεδίου για την οργάνωση της Εκπαίδευσης. «Η επιτροπή στο σχέδιο που υπέβαλε σχεδίαζε τη θεσμοθέτηση τετραετούς Δημοτικού, τριετούς Γυμνασίου, τριετούς Λυκείου, τετραετούς Πανεπιστημίου με έξι σχολές και μια Ακαδημία ως επιστέγασμα όλων¹⁴³». Ωστόσο

¹³⁷ *IEE*, τ. 30 (2021), σ. 12

¹³⁸ Γ. Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό, και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Αθήνα 1976, σ. 407-408

¹³⁹ Χ. Κουλούρη-Χ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα 2012, σ. 35

¹⁴⁰ Α. Μηλίτση-Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910)*, Καλαμάτα 2004, σ. 15

¹⁴¹ *IEE*, τ. 30 (2021), σ. 23

¹⁴² Α. Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 18

¹⁴³ Θ. Χρήστου, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999, σ. 51

το σχέδιο αυτό δεν θεωρήθηκε ότι θα είχε κάποιο αποτέλεσμα εκείνη τη χρονική στιγμή με την ανομοιογένεια που επικρατούσε στο μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων και απορρίφθηκε¹⁴⁴.

Από το 1833 έως το 1837 διαμορφώθηκε το θεσμικό πλαίσιο και οι πρακτικές προϋποθέσεις που θα ίσχυαν στις τρεις εκπαιδευτικές βαθμίδες, στοιχειώδη, μέση και ανώτατη. Με οραματιστή τον αντιβασιλέα Maurer, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα οικοδομήθηκε ως ιδεολογία, διάρθρωση, ονομασία και οργάνωση με βάση γαλλικά και γερμανικά πρότυπα, στα πλαίσια της οργάνωσης και εξάρτησης της χώρας από τα δυτικά κέντρα εξουσίας, χωρίς εκτίμηση όμως της ελληνικής πραγματικότητας¹⁴⁵. Οι Βαυαροί ξεκίνησαν την εξυγίανση της Εκπαίδευσης με την αναδιοργάνωση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων που λειτουργούσαν έως τότε και είχαν ιδρυθεί από τον Καποδίστρια. Το Ορφανοτροφείο και το Κεντρικό Διδακτήριο αναδιοργανώθηκαν και λειτούργησαν υπό νέους όρους¹⁴⁶.

Ξεκινώντας με τη στοιχειώδη εκπαίδευση, τον Φεβρουάριο του 1834 εκδόθηκε το Β. Δ. «Περί δημοδιδασκάλων εν γένει και Δημοτικών Σχολείων». Ουσιαστικά είναι η μεταφορά του γαλλικού νόμου Guizot της 28^{ης} Ιουλίου 1833, με τον οποίο οργανώνεται η πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα και η λαϊκή στοιχειώδης εκπαίδευση γίνεται προσιτή σε όλους. Η εκπαίδευση δεν θα είναι θρησκευτική σύμφωνα με το διάταγμα και αυτό είναι μέσα στις προσπάθειες της Αντιβασιλείας να μειώσει την επιρροή της Εκκλησίας. Δημοτικά σχολεία θα ιδρύονταν σε κάθε δήμο α', β' και γ' τάξεως, ανάλογα με τα προσόντα των δασκάλων. Ο δήμος θα αναλάμβανε τα έξοδα συντήρησής τους. Όταν ο δήμος δεν θα είχε την οικονομική δυνατότητα, τα έξοδα θα κάλυπτε με επιχορηγήσεις το Γενικό Εκκλησιαστικό και Σχολικό Ταμείο που είχε συσταθεί για τις ανάγκες της εκπαίδευσης και των εκκλησιών. Στα δημοτικά σχολεία η φοίτηση θα ήταν επταετής (στις μεγάλες πόλεις), ωστόσο τα περισσότερα λειτουργούσαν με πέντε ή και λιγότερες τάξεις και γίνονταν δεκτά παιδιά από 5 ή 6 έως 12 ετών. Η φοίτηση ήταν κατά κύριο λόγο μεικτή και η μέθοδος διδασκαλίας εξακολουθούσε να είναι η αλληλοδιδασκτική. Σύμφωνα με όλες τις διατάξεις, σκοπός της δημοτικής εκπαίδευσης ήταν εκτός από το να μεταδώσει γνώσεις, «η καλλιέργεια της ευσεβείας, της αγάπης

¹⁴⁴ Γ. Λ. Μάουρερ, *ό. π.*, σ. 411

¹⁴⁵ Α. Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 17

¹⁴⁶ Γ. Λ. Μάουρερ, *ό. π.*, σ. 525-526

προς το αγαθόν και το αληθές, της κλίσεως προς την αρετήν». Τα διδασκόμενα μαθήματα στα δημοτικά σχολεία ήταν η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική, στοιχειώδεις γνώσεις της ελληνικής ιστορίας, γεωγραφίας και φυσικής, η γαλλική γλώσσα, καθώς και η θρησκευτική ιστορία και η ορθόδοξη κατήχηση από έναν ιερέα¹⁴⁷. Στα δημοτικά σχολεία των μεγάλων πόλεων που ονομάζονταν ανώτερα, διδάσκονταν επίσης η γεωμετρία, η φυσική επιστήμη και ιστορία και τέλος η γαλλική ιστορία και γεωγραφία¹⁴⁸.

Ως το 1853 περίπου η γλωσσική διδασκαλία βασιζόταν στην αρχαϊζουσα γλώσσα, κάτι που δυσκόλευε αρκετά τα παιδιά των αγροτικών οικογενειών και για αυτό το λόγο λίγο αργότερα ορισμένοι γραμματικοί τύποι εξαλείφθηκαν¹⁴⁹. Την εποπτεία της Δημοτικής Εκπαίδευσης είχε ο Γραμματέας (Υπουργός) των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης μαζί με πέντε ακόμη φορείς. Αυτό προκαλούσε σύγχυση και τρόμο στους δασκάλους που δεν μπορούσαν να κάνουν ελεύθερα τη δουλειά τους και είχαν μεταβληθεί σε παρίες της υπαλληλικής ιεραρχίας¹⁵⁰, αν ληφθεί υπόψη η έλλειψη επαρκούς διδακτικού προσωπικού και το χαμηλό επίπεδο των διδασκόντων στα πρώτα χρόνια του νέου ελληνικού βασιλείου¹⁵¹.

Οι δάσκαλοι και οι δασκάλες ήταν επιφορτισμένοι από το νόμο να επιβάλλουν τιμωρίες στους μαθητές όταν χρειαζόταν. Ωστόσο με εγκύκλιο του 1854 δόθηκαν αυστηρές εντολές στους δασκάλους να σταματήσουν παλαιότερες μεθόδους τιμωρίας, όπως για παράδειγμα τα χτυπήματα με το χέρι, ραβδισμούς και μαστιγώσεις, συμπεριφορές που δεν συνάδουν με τα πολιτισμένα έθνη στα οποία ήθελε και προσπαθούσε να ενταχθεί η Ελλάδα. Οι τιμωρίες που ενδείκνυνται σύμφωνα με την εγκύκλιο ήταν η γονυκλισία, η πολύωρη ανάγνωση, η παραμονή στον πίνακα, η ασιτία ή η ολιγοσιτία και η φυλάκιση. Όποιος δάσκαλος ή δασκάλα παρέβαινε την εγκύκλιο τιμωρούνταν αυστηρά από το νόμο¹⁵².

Η Αντιβασιλεία θεμελίωσε επίσης τη Μέση Εκπαίδευση, στην οποία έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα από τη στοιχειώδη. Οι Βαυαροί σκόπευαν να δημιουργήσουν

¹⁴⁷ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, Αθήνα 2005, σ. 351

¹⁴⁸ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα 2013, σ. 6

¹⁴⁹ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 352

¹⁵⁰ Σ. Φίλος, *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832-1982*, Αθήνα 1984, σ. 21

¹⁵¹ Γ. Λ. Μάουρερ, *ό. π.*, σ. 533-534

¹⁵² Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1821-1894*, τ. 1 (1983), σ. 124-125

μια ελίτ από τους αποφοίτους του Γυμνασίου που θα στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό, ενώ για τις ανώτερες κρατικές θέσεις προόριζαν τους απόφοιτους του Πανεπιστημίου¹⁵³. « Η Μέση Εκπαίδευση οργανώθηκε με το Β. Δ. της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836 «Περί του διοργανισμού και της τάξεως των μαθημάτων των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» και χωρίζεται σε δύο κύκλους: το Ελληνικό Σχολείο και το Γυμνάσιο. Ελληνικά Σχολεία ιδρύθηκαν στις πρωτεύουσες των επαρχιών και Γυμνάσια στις έδρες των νομών. Το Ελληνικό Σχολείο ήταν μια απομίμηση του γερμανικού Λατινικού Σχολείου (Latei-nische Scule) και αποτελούνταν από τρεις τάξεις (τριετής φοίτηση) που σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούσαν να περιοριστούν σε δυο. Κάθε τάξη είχε δικό της δάσκαλο και ο δάσκαλος της μεγαλύτερης τάξης ήταν ο προϊστάμενος του σχολείου και είχε τον τίτλο του σχολάρχη. Τα διδασκόμενα μαθήματα του Ελληνικού Σχολείου ήταν η ελληνική γλώσσα, η κατήχηση και ιερά ιστορία, η αριθμητική, η γεωγραφία, η γενική ιστορία, η καλλιγραφία, αρχές φυσικής και φυσική ιστορία, ζωγραφική και μουσική. Στις δυο τελευταίες τάξεις διδασκόταν η γαλλική γλώσσα και στοιχεία λατινικών για όσους θα συνέχιζαν τη φοίτηση στο Γυμνάσιο¹⁵⁴».

« Μέχρι το 1835 λειτουργούσαν τρία Ελληνικά Σχολεία στην Αθήνα, το Ναύπλιο και την Ερμούπολη. Με Β. Δ. της 25^{ης} Μαρτίου 1835 εγκαινιάστηκαν ακόμη δέκα Ελληνικά Σχολεία: 4 στην Πελοπόννησο, 4 στη Στερεά Ελλάδα και 2 σε νησιά. Λειτουργήσαν επίσης μονοτάξια Ελληνικά Σχολεία στην Άνδρο, Θήρα, Νάξο, Πραστό, Πύργο, Σκύρο και Υπάτη με διάταγμα του Σεπτεμβρίου του 1835. Σύμφωνα με τα διατάγματα οι κοινότητες ήταν υπεύθυνες να εξασφαλίσουν διδασκήρια στα σχολεία αυτά¹⁵⁵».

Βασικός σκοπός του Ελληνικού Σχολείου ήταν να προετοιμάσει τους μαθητές του δεύτερου κύκλου της Μέσης Εκπαίδευσης, του Γυμνασίου. Το Γυμνάσιο ήταν τετραετούς φοίτησης και αποτελούσε το προπαρασκευαστικό στάδιο για το Πανεπιστήμιο που θα ιδρυόταν. Όσες πόλεις δεν μπορούσαν να συγκροτήσουν τετραετές Γυμνάσιο είχαν έως και τριετούς φοίτησης. Ωστόσο στο Πανεπιστήμιο θα εισάγονταν μόνο όσοι είχαν τελειώσει και τις τέσσερις τάξεις του Γυμνασίου¹⁵⁶. Στην πραγματικότητα τα Ελληνικά Σχολεία εξυπηρετούσαν τους σκοπούς του Γυμνασίου

¹⁵³ Α. Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 18

¹⁵⁴ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 353

¹⁵⁵ Σ. Φίλος, *ό. π.*, σ. 24

¹⁵⁶ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 355

και δεν ήταν αυθύπαρκτα¹⁵⁷. Οι διδάσκοντες των Γυμνασίων ονομάζονταν καθηγητές. Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια ιδρύθηκαν και κατόπιν ιδιωτικής πρωτοβουλίας¹⁵⁸.

Η Μέση Εκπαίδευση όπως διαμορφώθηκε οδηγούσε στο Πανεπιστήμιο διότι δεν υπήρχε δεύτερο σχολικό δίκτυο, πιο πρακτικό που να προετοιμάζει ένα εξειδικευμένο εργατικό προσωπικό. Στην οθωνική περίοδο υπήρχε μια υποτίμηση της χειρωνακτικής εργασίας¹⁵⁹, παρόλα αυτά ιδρύθηκαν ορισμένα σχολεία επαγγελματικού χαρακτήρα: Εμπορικές και Εκκλησιαστικές Σχολές, Ναυτικά και Γεωργικά Σχολεία, Πολυτεχνικό Σχολείο και Διδασκαλείο. Στον τομέα των επαγγελματικών σχολών ανήκει το Διδασκαλείο, το οποίο ιδρύθηκε το 1834 στο Ναύπλιο και ήταν η μόνη σχολή που παρείχε πτυχίο δασκάλου και δασκάλας. Το Διδασκαλείο ήταν διетуός φοίτησης και δικαίωμα εγγραφής είχαν μόνο οι απόφοιτοι της δεύτερης τάξης του Ελληνικού Σχολείου¹⁶⁰.

Η υποτίμηση της χειρωνακτικής εργασίας, ο υπερπληθυσμός στα αστικά κέντρα που παρατηρήθηκε μέσα στις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού βασιλείου¹⁶¹ και η υπερβάλλουσα αρχαιομάθεια, αρχαιολατρία και αρχαΐζουσα γλώσσα εις βάρος της ζωντανής γλώσσας του λαού, μεγάλωσαν το χάσμα ανάμεσα στον λαό και τους μορφωμένους, ανεβάζοντας κατακόρυφα τον δείκτη αναλφαβητισμού του ελληνικού πληθυσμού¹⁶². Το εκπαιδευτικό σύστημα έτσι όπως διαμορφώθηκε απευθυνόταν κυρίως στην άρχουσα τάξη¹⁶³ και ενώ ειδικά η Μέση Εκπαίδευση εξαπλώθηκε ραγδαία μέσα στο ελληνικό κράτος, παρατηρήθηκε μια υπερεκπαίδευση μιας μικρής μερίδας μαθητών, ενώ οι περισσότεροι παρέμεναν αναλφάβητοι ή ημιμαθες. Αυτή η ιδιαιτερότητα δημιουργούσε έναν έντονο πολιτιστικό χάσμα του λαού σε σχέση με την άρχουσα τάξη. Υπήρχε το παράδοξο ενός ημικειμαινόμενου λαού που παράγει μαζικά μια εξαιρετικά εκπαιδευμένη αφρόκρεμα¹⁶⁴.

¹⁵⁷ Α. Μηλίτση-Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσοσηνία (1833-1910)*, Καλαμάτα 2004, σ. 18

¹⁵⁸ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 355, 357

¹⁵⁹ Α. Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 17-18

¹⁶⁰ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 355-357

¹⁶¹ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 2006, σ. 339

¹⁶² Α. Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 17

¹⁶³ Σ. Φίλος, *ό. π.*, σ. 28

¹⁶⁴ Κ. Τσουκαλάς, *ό. π.*, σ. 570

3.3. Η εκπαίδευση των γυναικών-γυναικεία σχολεία και μαθήματα

Με το Διάταγμα του Φεβρουαρίου του 1834 θεσμοθετήθηκε από την Αντιβασιλεία η Δημοτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα και για τα δύο φύλα. Το εκπαιδευτικό σύστημα που ιδρύθηκε και ίσχυσε όλο τον 19^ο αιώνα, περιελάμβανε τρεις κύκλους σπουδών για τα αγόρια, όμως μόνο τον πρώτο κύκλο για τα κορίτσια (στοιχειώδης εκπαίδευση). Οι δήμοι που ευθύνονταν για τη σύσταση και τη συντήρηση των δημοτικών σχολείων, στο σύνολό τους απέτυχαν το σκοπό τους λόγω των οικονομικών δυσκολιών αλλά και της εξάρτησης από τους κομματικούς μηχανισμούς. Η οικονομική κατάσταση των δήμων ήταν πολύ κακή και η βοήθεια του κράτους ελάχιστη¹⁶⁵.

Όσον αφορά τη σύσταση δημοτικών σχολείων θηλέων, ο νομοθέτης χρησιμοποιεί συνεχώς τις εκφράσεις «όπου τούτο είναι δυνατόν» (άρθρο 58), «καθ' όσον είναι ενεργητέα» (άρθρο 58), «αν είναι δυνατόν να συντεθεί» (άρθρο 68), ενδεικτικά της αμέλειας σχετικά με την μόρφωση των Ελληνίδων. Σύμφωνα με το άρθρο 58 «*Τα σχολεία των κορασιών όπου τούτο είνε δυνατόν, πρέπει να ήνε χωριστά από τα των παιδων, να προϊστάνται δε αυτών διδασκάλισσαι. Εις τα σχολεία των κορασιών εφαρμόζονται τα ρηθέντα εις τους παραγράφους 1-3 και 6-57, καθ' όσον είνε ενεργητέα*». Όπου ήταν δυνατό να συσταθούν ξεχωριστά σχολεία θηλέων θα τα διηύθυναν γυναίκες. Τα άρθρα ορίζουν την υποχρέωση των δήμων να ιδρύσουν σχολεία αρρένων και όχι χωριστά σχολεία θηλέων, χωρίς να αναλαμβάνει το κράτος πρόσθετες υποχρεώσεις, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει άλλη σχετική μέριμνα για την εκπαίδευση των κοριτσιών¹⁶⁶.

Να σημειωθεί πως η μεικτή φοίτηση δεν απαγορεύεται από το νόμο, παρόλο που η Αντιβασιλεία και ο Όθωνας ήταν υπέρμαχοι της χωριστής φοίτησης. Τα κορίτσια μπορούσαν να παρακολουθήσουν μαθήματα στα σχολεία των αγοριών στις πολύ μικρές ηλικίες, ωστόσο αυτό αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για αυτά. Η κοινωνία ήταν επιφυλακτική ως προς το ζήτημα της μεικτής φοίτησης και έτσι ελάχιστα κορίτσια παρακολούθησαν τις τάξεις του δημοτικού έως το 1852 και την οριστική κατάργηση της μεικτής φοίτησης¹⁶⁷. Η μεικτή φοίτηση που ίσχυε στα

¹⁶⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 104-105

¹⁶⁶ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 104, 110

¹⁶⁷ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 62

προεπαναστατικά και τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, στην οθωνική εποχή προσκρούει σε σκληρές κοινωνικές αντιλήψεις σχετικά με την αγωγή (ανατροφή των κοριτσιών). Οι όροι ανατροφή και εκπαίδευση γίνονται αλληλένδετοι και δεν μπορεί να εννοηθεί εκπαίδευση θηλέων χωρίς την ύπαρξη ανατροφής. Σύμφωνα με τους συντηρητικούς κύκλους της εποχής, οι μητέρες έπρεπε να εκπαιδεύουν τα κορίτσια στο σπίτι και όχι στα δημόσια σχολεία γιατί η γυναίκα προορίζεται να διαδραματίσει τον κοινωνικό της ρόλο μέσα στην οικογένεια και η διασφάλιση του ελέγχου της αγωγής των κοριτσιών γίνεται μόνο εντός του οίκου. Το σύμβολο της Μητέρας-Παιδαγωγού προσανατόλισε τις εκπαιδευτικές επιλογές στην καλλιέργεια των αυστηρών ηθών των Ελληνίδων με μια διαφοροποιημένη, επιπόλαιη και πιο υποβαθμισμένη εκπαίδευση¹⁶⁸. Ορισμένες προοδευτικές φωνές που μιλούσαν για την αναγκαιότητα της μόρφωσης των κοριτσιών και ορισμένες πολιτικές ενέργειες άργησαν πολύ να γίνουν πράξη.

Ως τη δεκαετία του 1850 και πριν την κατάργηση της μεικτής φοίτησης, λειτούργησαν ελάχιστα δημοτικά σχολεία θηλέων. Το 1836-1837 λειτούργησαν συνολικά (μαζί με τα ιδιωτικά) 10 σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης θηλέων, το 1839 17, ενώ κατά τις ίδιες χρονολογίες τα δημοτικά σχολεία αρρένων ήταν 113 και 151 αντίστοιχα¹⁶⁹. Στην Αθήνα τα μόνα δημόσια δημοτικά σχολεία θηλέων ήταν 3: το Α΄ Δημοτικό Σχολείο θηλέων στην οδό Αδριανού στην Πλάκα, το οποίο ιδρύθηκε το 1851, το Β΄ Δημοτικό σχολείο θηλέων στην οδό Ερμού και το Γ΄ Δημοτικό θηλέων στην οδό Καποδιστρίου που ιδρύθηκαν το 1853¹⁷⁰. Εκτός από την Αθήνα, δημοτικά σχολεία θηλέων υπήρχαν στο Άργος, το Ναύπλιο και την Πάτρα που είχε εξελιχθεί σε μεγάλο αστικό κέντρο της χώρας λόγω της εξαγωγής σταφίδας¹⁷¹.

Ο αριθμός των κοριτσιών που φοιτά στα δημοτικά σχολεία το 1855 μπορεί να συγκριθεί μόνο με αυτό των αγοριών των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων¹⁷². Τα κορίτσια αποτελούσαν το σχολικό έτος 1856-1857 το 13,5% του μαθητικού πληθυσμού. Με τους ίδιους αργούς ρυθμούς συνεχίστηκε η ίδρυση σχολείων θηλέων έως τα τέλη της δεκαετίας του 1850¹⁷³. Από το 1837 έως το 1869 λειτούργησαν 134

¹⁶⁸ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 97, 263-264

¹⁶⁹ Κ. Δαλακούρα -Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 62

¹⁷⁰ Πανεπιστήμιο Αθηνών-Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας, *Αί Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19^ο προς τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 119

¹⁷¹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 73

¹⁷² Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 105

¹⁷³ Κ. Δαλακούρα -Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 62

σχολεία θηλέων με 9.312 μαθήτριες και 157 δασκάλους¹⁷⁴, με αποτέλεσμα ο αριθμός φοίτησης των αγοριών να είναι μεγαλύτερος και τα κορίτσια να παραμένουν στην αμάθεια. Στα νησιά εξακολουθούσε όπως και στην προηγούμενη περίοδο να είναι καλύτερη η κατάσταση για τη μόρφωση των κοριτσιών. Δημοτικά θηλέων υπήρχαν στην Ερμούπολη, την Αίγινα και την Τήνο¹⁷⁵.

Όσον αφορά τα μαθήματα του δημοτικού για τα κορίτσια της εποχής, διδάσκονταν όσα όριζε ο νόμος για τα αγόρια, αλλά το περιεχόμενο της εκπαίδευσης βασίζεται και πάλι στο ρόλο της μητέρας-συζύγου. Τα επιπλέον μαθήματα στα δημοτικά σχολεία θηλέων δεν ξέφευγαν από τον προσανατολισμό των μαθητριών στα του οίκου καθήκοντα και στις απαιτήσεις αυτής της αποστολής. Οι τέχνες που θεωρήθηκε ότι ταιριάζουν στο γυναικείο φύλο ήταν η ραπτική, η μαγειρική, το κέντημα και η ανθοκομία, ώστε να μπορούν να προσφέρουν βιοποριστική εργασία στα πολύ φτωχά κορίτσια ή υπηρεσίες εντός του σπιτιού τους. Οι γυναίκες ειδικά των λαϊκών στρωμάτων δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν από τις οικιακές εργασίες και να δραστηριοποιηθούν σε άλλους τομείς¹⁷⁶. Με το Διάταγμα του 1834 ορίζεται ότι «εις κορασιών σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα» ενώ πολύ αργότερα, το 1882 το μάθημα της γυμναστικής για τα κορίτσια αντικαταστάθηκε από την ραπτική και τα εργόχειρα¹⁷⁷, κάτι που δείχνει την καθυστέρηση της ελληνικής κοινωνίας στην εκπαίδευση των γυναικών.

Παρά την επισημοποίηση της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τα κορίτσια με το διάταγμα του 1834, η εκπαίδευση των κοριτσιών σχεδόν αποσιωπάται και το πρόβλημα θα γιγαντωθεί με το πέρασμα του χρόνου, καθώς η Μέση Εκπαίδευση που ακολουθεί, θα γίνει αντικείμενο καθαρά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Το όραμα της πολιτικής αναγέννησης μέσω της εκπαίδευσης με αδιαφοροποίητους σκοπούς και για τα δύο φύλα, που θα αποβλέπει στην ατομική και κοινωνική ωφέλεια, παραμερίζεται¹⁷⁸ και μένουν στο προσκήνιο σκληρές κοινωνικές αντιλήψεις του παρελθόντος που κάνουν λόγο ακόμη για βιολογικές και διανοητικές διαφορές

¹⁷⁴ Ι. Γρυντάκης, Γ. Δάλλκος, Α. Χόρτης, Ε. Χόρτης, *Όσα δεν γνωρίζατε για τα χρόνια του Καποδίστρια, του Όθωνα και του Γεωργίου του Α΄*, Αθήνα 2017, σ. 149

¹⁷⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 73

¹⁷⁶ Δ. Α. Σάκκης-Α. Α. Αντωνίου, *Όψεις Νεοελληνικής Ιστορίας 1833-1945, Κοινωνία-Οικονομία-Εκπαίδευση*, Αθήνα 2008, σ. 228

¹⁷⁷ Κ. Δαλακούρα -Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 62

¹⁷⁸ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 95

μεταξύ των δύο φύλων¹⁷⁹. Αποτέλεσμα των απόψεων αυτών και της αμέλειας για την εκπαίδευση των γυναικών τα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου είναι το συντριπτικό ποσοστό αναλφαβητισμού των Ελληνίδων που άγγιξε το 1879 το 93%¹⁸⁰. Οι συντηρητικές φωνές είχαν αγγίξει το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, παρά τις προσπάθειες λογίων και παιδαγωγών, οι οποίοι πρότειναν λύσεις για την αναβάθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης.

Έγιναν ορισμένες προσπάθειες μετά το 1850 για βελτιώσεις του νόμου του 1834 για την εκπαίδευση των κοριτσιών, ωστόσο παρέμεναν στη φραστική αυστηρότητα και σε συμβουλευτικούς τόνους. Αρχικά, μετά τα πολιτικά γεγονότα των ετών 1843 και 1848 η κριτική για τη Δημοτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα γενικά ήταν αμείλικτη διότι δεν επέφερε κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα ούτε στην εκπαίδευση των αρρένων. Όσον αφορά τη γυναικεία εκπαίδευση, οι υπουργοί Σ. Βλάχος και Χ. Χριστόπουλος κάνουν λόγο για ανισότητα στην εκπαίδευση των δύο φύλων, περισσότερο παρακινήμενοι από τις ελάχιστες φωνές κριτικής που ασκούνται στην κυβέρνηση σχετικά με την υποβαθμισμένη εκπαίδευση των γυναικών. Ο Σ. Βλάχος τον Νοέμβριο του 1852 με εγκύκλιο κάνει λόγο για αδράνεια της πολιτείας να ιδρύσει σχολεία θηλέων: «*Η προεκπαίδευσης της νεολαίας γίνεται ετεροζύγως*» και παρακινεί τους νομάρχες να ιδρύσουν σχολεία θηλέων όχι μόνο στις πρωτεύουσες των νομών αλλά και στους πολυπληθέστερους δήμους. Για την υλοποίηση του σχεδίου προτείνονται παλιότερα οικονομικά μέτρα που ίσχυαν την προεπαναστατική και καποδιστριακή περίοδο, όπως οι εκούσιες συνεισφορές των δημοτών. Όμως για ακόμη μια φορά η οικονομική δυσπραγία των δήμων και η ανεπάρκεια του κράτους να τους ενισχύσει οικονομικά, οδήγησαν στην μη ίδρυση σχολείων θηλέων. Το 1856-1857 με εγκύκλιο του Χ. Χριστόπουλου, που συμπληρώνει αυτήν του Σ. Βλάχου, ξαναγίνεται πρόταση στους δήμους να ιδρύσουν σχολείων θηλέων και πάλι χωρίς αποτέλεσμα¹⁸¹.

Για τη Μέση Εκπαίδευση των Ελληνίδων δεν υπήρχε καμία νομοθετική πρόβλεψη καθώς ο νόμος του 1836 τις απέκλειε από αυτήν, με αποτέλεσμα να αφεθεί εξολοκλήρου στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Το Διάταγμα του 1836 δεν αναφέρεται σε μαθήτριες και αυτό συνέβη είτε γιατί ο νομοθέτης θεώρησε αυτονόητο πως ότι ισχύει

¹⁷⁹ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987, σ. 35

¹⁸⁰ Κ. Δαλακούρα -Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 63

¹⁸¹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 106-107, 110-111

για τα αγόρια θα ισχύσει και για τα κορίτσια, είτε γιατί θεώρησε πως η Μέση Εκπαίδευση (και η ανώτατη φυσικά) δεν ήταν του «*παρόντος καιρού*» και άφησε αυτό το ζήτημα για το μέλλον. Κι ενώ η κυβέρνηση είχε δείγματα από την εποχή του Καποδίστρια σχετικά με τη φοίτηση των κοριτσιών στη μέση εκπαιδευτική βαθμίδα (Ελληνικό Σχολείο Ερμούπολης, σποραδική φοίτηση κοριτσιών σε Ελληνικά Σχολεία αγοριών, τα σχολεία των Volmarage, Hill και Hilder), εν τούτοις άφησε τη Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών (λεγόταν και «ανώτερη») στα χέρια ιδιωτών και ξένων ιεραποστόλων για έναν τουλάχιστον αιώνα¹⁸².

Όπως θα εξελιχθεί η Μέση Εκπαίδευση των θηλέων στην οθωνική περίοδο ουσιαστικά ήταν μια βαθμίδα πάνω από το Δημοτικό που δεν είχε καμιά σχέση ούτε με τη Μέση Εκπαίδευση των αγοριών ούτε με το Διδασκαλείο¹⁸³ για το οποίο θα γίνει λόγος στο υποκεφάλαιο 3.5. Ποιοτικά η Μέση Εκπαίδευση προσέφερε στα κορίτσια λίγα παραπάνω πράγματα από τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Τα σχολεία της μέσης βαθμίδας που ιδρύθηκαν από ιδιώτες είχαν σκοπό τη μόρφωση των κοριτσιών προκειμένου να ασκήσουν τον ρόλο της μέλλουσας οικοδέσποινας και δασκάλας¹⁸⁴.

Τα σχολεία της μέσης βαθμίδας για τις Ελληνίδες που ιδρύθηκαν από ιδιώτες ονομάστηκαν «ανώτερα σχολεία κορασίων» ή «ανώτερα Παρθεναγωγεία». Υπήρχαν ήδη τρία από την προηγούμενη περίοδο (Αθήνα, Ναύπλιο, Ερμούπολη), ωστόσο το σχολείο της Volmerage στο Ναύπλιο μεταφέρθηκε στην Αθήνα όταν έγινε πρωτεύουσα του κράτους. Τα σχολεία Hill και Volmerage ήταν τα μόνα στα οποία το κράτος έστελνε υπότροφες κοπέλες, για να προετοιμαστούν για το επάγγελμα της δασκάλας. Οπότε υπήρχαν δύο ανώτερα σχολεία στην Αθήνα και ένα στην Ερμούπολη (Hilder), αλλά σε αυτό η κυβέρνηση δεν έστελνε υπότροφες¹⁸⁵.

Η Ερμούπολη πρωτοπορεί για άλλη μια φορά διότι στο νησί λειτουργεί ήδη το Ελληνικό Σχολείο του «Παιδαγωγείου» του Hilder, ωστόσο ιδρύεται τριετές Ανώτερο Δημοτικό Σχολείο Κορασίων με την πρόθεση να λειτουργήσει ως πλήρες Ελληνικό. Το σχολείο αυτό υπήρξε το μόνο μη ιδιωτικό σχολείο για τη Μέση Εκπαίδευση των Ελληνίδων και αποτελεί τον προπομπό της δημόσιας Μέσης Εκπαίδευσης των θηλέων στην Ελλάδα¹⁸⁶. Στο σχολείο αυτό διδάσκονταν «*όλα τα εις τα Ελληνικά Σχολεία των αρρένων διδασκόμενα μαθήματα*». Στο δημόσιο ανώτερο

¹⁸² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 69-70

¹⁸³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 79

¹⁸⁴ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 69

¹⁸⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 73

¹⁸⁶ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 264

σχολείο θηλέων της Ερμούπολης αναφέρεται ως δασκάλα η Ελένη Νικολοπούλου και ο αριθμός των μαθητριών είναι μόνο δέκα, παρόλο που τα προηγούμενα χρόνια ήταν περισσότερες. Η πιθανότερη αιτία μείωσης των μαθητριών ήταν γιατί οι γονείς επέλεξαν τα ξένα σχολεία του δήμου¹⁸⁷.

Τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής τους τα ανώτερα σχολεία θηλέων λειτουργούσαν με εγκυκλίους της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, με προγράμματα και κανονισμούς που ετοίμαζαν τα σχολεία, αλλά χωρίς την ύπαρξη συστηματικών κανονισμών στα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους. Η ύλη ήταν ανάλογη με την ποσότητα και την ποιότητα των μαθητών. Τα κορίτσια των ανώτερων σχολείων διδάσκονταν τα ίδια μαθήματα με αυτά των κοριτσιών του δημοτικού, με μόνη διαφορά τους την εκμάθηση των γαλλικών¹⁸⁸.

Πιο αναλυτικά, τα διδασκόμενα μαθήματα στα ανώτερα σχολεία θηλέων από το 1840 έως το 1869 ήταν: αρχαία ελληνικά, γραμματική, συντακτικό, νέα ελληνικά (ομιλουμένη), Ιερά Ιστορία και κατήχηση με ερμηνεία του Ευαγγελίου, ηθική/χριστιανική διδασκαλία, φιλοσοφία/αισθητική, αριθμητική/άλγεβρα, γεωμετρία, γεωγραφία (πολιτική, φυσική, μαθηματική), φυσική ιστορία, φυσική πειραματική, γαλλικά, αγγλικά, ιχνογραφία, καλλιγραφία, ζωγραφική, ανθοκομία, κηροπλαστική, χορός, μουσική, πιάνο, οικιακή οικονομία, χειροτεχνήματα και για τις υποψήφιες δασκάλες η διδακτική/οδηγίες προς μόρφωση των διδασκαλισσών¹⁸⁹.

Από τα διδασκόμενα μαθήματα των ανώτερων σχολείων της μέσης βαθμίδας διαφαίνεται καθαρά ο «διακοσμητικός» χαρακτήρας της εκπαίδευσης των κοριτσιών, ο οποίος παραπέμπει σε δυτικά πρότυπα. Είναι η εποχή που αρχίζει ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας, η οποία απαξιώνει την παραδοσιακή «προαστική κουλτούρα» και η γυναίκα καλείται να ακολουθήσει τα δυτικά πρότυπα: ευρωπαϊκή φορεσιά, ξένες γλώσσες, καλοί τρόποι συμπεριφοράς, δυτικοί χοροί, πιάνο, πολυτελή εργόχειρα και για αυτόν το λόγο ειδικά οι εύπορες οικογένειες προτιμούν τα ξένα σχολεία. Στα ξένα σχολεία η επαφή με τη δυτική κουλτούρα είναι πιο άμεση και ούτως ή άλλως η «διακοσμητική» εκπαίδευση των γυναικών έχει ευρωπαϊκές ρίζες. Τα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης των αγοριών δεν έχουν καμία σχέση με των κοριτσιών και τους οδηγούν είτε στο δημόσιο τομέα εργασίας είτε σε ελεύθερα

¹⁸⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 77-78

¹⁸⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 76

¹⁸⁹ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 47

επαγγέλματα. Η μόρφωση των γυναικών από τη φύση της τις οδηγεί είτε επαγγελματικά στο διδασκαλικό επάγγελμα είτε κοινωνικά στην άνοδο. Ιδίως τα κορίτσια των λιγότερο ευνοημένων οικονομικά στρωμάτων έχουν τη μόρφωση ως εχέγγυο για τη διατήρηση της οικογενειακής υπόληψης και ως ένα είδος συμπληρωματικής «προϊκάς» και βασική προϋπόθεση κοινωνικής ανόδου¹⁹⁰.

Οι εύπορες οικογένειες, ακολουθώντας την παλιά ευρωπαϊκή παράδοση, εκπαίδευαν κατ' οίκον τα κορίτσια τους με ξένες παιδαγωγούς ή τα έστελναν στα ξένα Παρθεναγωγεία¹⁹¹. Αυτό ίσχυε κυρίως στα αστικά κέντρα που εγκαταστάθηκαν οι εύποροι Έλληνες της Διασποράς όταν ήρθαν στην Ελλάδα. Τα κορίτσια των χαμηλότερων κοινωνικά στρωμάτων δεν μπορούσαν σε μεγάλο ποσοστό να ξεφύγουν από τον εγκλωβισμό στην οικογενειακή εστία, με συμμετοχή στην οικοτεχνία, τη γεωργία ή σε ξένη απασχόληση. Τα κοινωνικά στερεότυπα «κυνηγούσαν» τα κορίτσια αυτά και στον γάμο τους, όπου ίσχυαν οι προαιώνιες απόψεις περί υποτέλειας της γυναίκας είτε στην πατρική οικογένεια είτε στον άντρα τους. Έτσι τα κορίτσια με τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση πέτυχαν μια κοινωνική εξέλιξη που αρχίζει να συντελείται ιδιαίτερα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα¹⁹².

Ο αριθμός των κοριτσιών στα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης δεν ήταν μεγάλος, άγγιζε περίπου τις 50 μαθήτριες σε όλη την χώρα. Το σχολείο Hill είχε 18 μαθήτριες, από τις οποίες οι 11 ήταν υπότροφες δασκάλες και το σχολείο Volmerage είχε 16 μαθήτριες εκ των οποίων οι 14 ήταν επίσης υπότροφες για το επάγγελμα της δασκάλας. Ο αριθμός των κοριτσιών των τάξεων του δημοτικού των ίδιων σχολείων μαζί με του Hilder στην Ερμούπολη ήταν τριπλάσιος, κάτι που δείχνει πως η κοινωνία δεν θεωρούσε ότι η μόρφωση ήταν πολύ απαραίτητη για τις γυναίκες¹⁹³. Οι περισσότερες κοπέλες των τριών ανώτερων σχολείων προετοιμάζονταν για το επάγγελμα της δασκάλας που ήταν το μόνο κοινωνικά αποδεκτό για την γυναίκα της εποχής. Οι πλούσιες κοπέλες απλώς ακολουθούσαν την ανώτερη μόρφωση σύμφωνα με την παράδοση της τάξεώς τους.

Η «ανώτερη» εκπαίδευση που παρείχαν τα ιδιωτικά σχολεία της μέσης βαθμίδας απευθύνονταν κυρίως στις εύπορες οικογένειες, ωστόσο δεν απέκλειαν τις κόρες των χαμηλότερων στρωμάτων διότι για ορισμένα μαθήματα τα δίδακτρα δεν

¹⁹⁰ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987, σ. 25-26

¹⁹¹ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 264

¹⁹² Δ. Α. Σάκκης-Α. Α. Αντωνίου, *Όψεις Νεοελληνικής Ιστορίας 1833-1945, Κοινωνία-Οικονομία-Εκπαίδευση*, Αθήνα 2008, σ. 225

¹⁹³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 77

ήταν πολύ ακριβά¹⁹⁴. Όμως επειδή τα κορίτσια των δύο αυτών τάξεων ήθελαν να αποκτήσουν ανώτερη μόρφωση για τελείως διαφορετικούς λόγους, έγινε έντονος ο ταξικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης των θηλέων¹⁹⁵. Η ημιμάθεια και η αεργία των γυναικών έγιναν τα νέα πρότυπα μίμησης και συμπεριφοράς των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων¹⁹⁶.

Γενικότερα το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα όπως διαμορφώθηκε, απευθυνόταν κυρίως στους γόνους των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων με συγκεκριμένη γεωγραφική προέλευση. Η δωρεάν εκπαίδευση συνοδεύτηκε από πολλές λειτουργικές και οικονομικές δυσκολίες και απέκλεισε το 80% των μαθητών ακόμη και από την υποχρεωτική εκπαίδευση (ειδικά τα παιδιά που είχαν δασκάλους Γ' τάξεως)¹⁹⁷. Ο ταξικός διαχωρισμός συνοδεύτηκε και από το φυλετικό, διότι υπήρξε πλήρης μέριμνα για την ανδρική εκπαίδευση (παρά τις όποιες δυσκολίες), ενώ οι γυναίκες επί της ουσίας αποκλειστήκαν από εκπαίδευση. Είχαν το δικαίωμα να γίνουν δασκάλες, να διευθύνουν δημοτικά σχολεία θηλέων, όμως το κράτος ίδρυσε Διδασκαλείο μόνο για τους υποψήφιους άνδρες δασκάλους. Ο ταξικός και φυλετικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού συστήματος ευνόησε την εισροή ξένων ιεραποστόλων και ιδιωτών στη διαχείριση του ζητήματος της γυναικείας εκπαίδευσης ως και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα¹⁹⁸.

3.4. Τα ιδιωτικά γυναικεία σχολεία

Εκτός από τα σχολεία θηλέων της Μέσης Εκπαίδευσης που ιδρύθηκαν από ιδιώτες, δήμους και την Εταιρική πρωτοβουλία, ιδρύθηκαν ιδιωτικά σχολεία που περιελάμβαναν όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες: νηπιαγωγείο, δημοτικό σχολείο και ανώτερα Παρθεναγωγεία για την Μέση Εκπαίδευση. Συγκεκριμένα πολλά από τα ιδιωτικά σχολεία που ιδρύθηκαν είχαν Ελληνικά Σχολεία τα οποία περιελάμβαναν νηπιαγωγείο και αλληλοδιδασκτικό σχολείο, Παρθεναγωγεία με παραπάνω από μια τάξη Γυμνασίου και ανώτερα Παρθεναγωγεία τα οποία αποτέλεσαν τον πλέον αντιπροσωπευτικό τύπο της Μέσης Εκπαίδευσης των θηλέων στην Ελλάδα¹⁹⁹.

¹⁹⁴ Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 26

¹⁹⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 113

¹⁹⁶ Δ. Α. Σάκκης-Α. Α. Αντωνίου, *ό. π.*, σ. 227

¹⁹⁷ Λ. Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910). Θεσμοί, αντιλήψεις, ανισότητες. Μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση*, Αθήνα 2014, σ. 47-48

¹⁹⁸ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 113

¹⁹⁹ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 50

Η αδυναμία του κράτους να ιδρύσει δημόσια Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία για την εκπαίδευση των διδασκαλισσών και την ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών είχε ως συνέπεια να εξαπλωθεί το δίκτυο των ιδιωτικών σχολείων. Η ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα οφείλεται σε κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτιστικούς παράγοντες, καθώς και στο χαλαρό νομοθετικό πλαίσιο που υπήρχε²⁰⁰, σύμφωνα με το οποίο «έκαστος έχει το δικαίωμα να συσταίνει εκπαιδευτικά καταστήματα, συμμορφούμενος με τους Νόμους του Κράτους»²⁰¹.

Από τα πρώτα οθωνικά χρόνια η κρατική μέριμνα για τη γυναικεία εκπαίδευση αντικαταστάθηκε από την ιδιωτική πρωτοβουλία είτε από φιλανθρωπικό ενδιαφέρον είτε ως έκφραση νεωτερικών τάσεων²⁰². Στους δυτικούς ιεραποστόλους που είχαν έρθει στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση και είχαν ήδη ιδρύσει σχολεία, προστέθηκαν Έλληνες της Διασποράς και επιχειρηματίες. Όλοι ίδρυσαν σχολεία για δικούς τους σκοπούς και καλύφθηκε με τον τρόπο αυτό και σε αξιόλογη έκταση το κενό στη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η υποδοχή και παραδοχή των ξένων ιεραποστόλων (στην πλειοψηφία τους ήταν Προτεστάντες και Διαμαρτυρόμενοι) από την ελληνική κοινωνία και από το κράτος ήταν θετική μεν, όμως με πολλές διαβαθμίσεις²⁰³. Πολλές φορές κατηγορήθηκαν για προσηλυτισμό από γονείς μαθητριών και από κρατικούς παράγοντες, ωστόσο με την πάροδο του χρόνου ειδικά για όσους ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα, η φοίτηση στα σχολεία αυτά έγινε τίτλος τιμής²⁰⁴.

Το ιδιωτικό σχολείο της Volmerage που λειτουργούσε στο Ναύπλιο από το 1831 μεταφέρθηκε στην Αθήνα το 1835, ωστόσο το 1839, μετά από κατηγορίες μιας μητέρας πως στο σχολείο επικρατούσε η «εσχάτη κακοήθεια και διαφθορά», αποδείχθηκε πως το σχολείο δεν λειτουργούσε όπως έπρεπε. Η Volmerage δεν δίδασκε την ελληνική γλώσσα, την οποία είχε αναθέσει σε ένα μαθητή του Γυμνασίου. Ο γραμματέας της Παιδείας Ν. Θεοχάρης πρότεινε να αναλάβει το κράτος τη λειτουργία του εν λόγω σχολείου και τη διεύθυνσή του η Ελβετίδα Chef-d'

²⁰⁰ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 264

²⁰¹ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα 2013, σ. 9

²⁰² Α. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 39

²⁰³ Α. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 38-39

²⁰⁴ Σ. Ζιόγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 114

Οευνρε η οποία διήυθνε το αυτοκρατορικό Παρθεναγωγείο της Οδησού. Το σχολείο της Volmerage έκλεισε οριστικά το 1840²⁰⁵.

Η σχολή Hill είναι το αρχαιότερο ιδιωτικό σχολείο της Αθήνας. «Ιδρύθηκε το 1831 και άρχισε να αφομοιώνεται στην ελληνική κοινωνία από το 1834. Περιελάμβανε Δημοτικό και Ανώτερο Σχολείο Θηλέων, το οποίο ήταν το Ανώτερο Παρθεναγωγείο για οικότροφες μαθήτριες». Επίσης, λειτουργούσε εντός της σχολής Επαγγελματική, Τεχνική και Οικοκυρική Σχολή. Στην Επαγγελματική Σχολή γίνονταν δεκτά και αγόρια τα οποία μάθαιναν κάποια τέχνη, όπως ξυλουργική, επιπλοποιία, ή ραπτική²⁰⁶.

Η σχολή Hill γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Σε σχετική έκδοση του σχολείου σημειώνεται πως «*Της Κυβερνήσεως μεταβάσης εις Αθήνας πάσαι αί επίσημοι οικογένειαι της Ελλάδος μετέβησαν εις αυτάς και τούτο έδωκε νέαν ώθησιν προς επίδοσιν και αύξησιν του σχολείου διότι οι γονείς εξήτησαν παρά της κυρίας Hill κατάλληλον εκπαίδευσιν δια τις θυγατέρας των*»²⁰⁷. Το νηπιαγωγείο της σχολής το διήυθνε προσωπικά η κυρία Hill και από αυτό αποφοίτησαν άξιες δασκάλες και παιδαγωγοί²⁰⁸.

Η σχολή Hill έγινε αντικείμενο αρνητικής κριτικής το 1842 με κατηγορίες για προσπάθειες προσηλυτισμού των μαθητριών και ορίστηκε επιτροπή από την Ιερά Σύνοδο να κάνει σχετική έρευνα²⁰⁹, ωστόσο και ο Αντιβασιλέας Maurer που εξέτασε το ζήτημα ισχυρίστηκε πως δεν βρήκαν τίποτα το μεμπτό στη λειτουργία του σχολείου²¹⁰. Η κυρία Hill προσβλήθηκε από την έκταση του ζητήματος και σταμάτησε τη λειτουργία του σχολείου για δέκα χρόνια ως το 1853²¹¹. Η λειτουργία της σχολής Hill διαρκεί μέχρι σήμερα.

Το επόμενο ιδιωτικό σχολείο της Αθήνας που ιδρύθηκε από ξένους ήταν το σχολείο της Μαρίας Korck, συζύγου του Ch. L. Korck που ίδρυσε και διεύθυνε τα σχολεία θηλέων στην Ερμούπολη. Για το σχολείο της Μαρίας Korck δεν είναι γνωστά πολλά πράγματα. Το σχολείο σταμάτησε την λειτουργία του το 1859 μετά το

²⁰⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 110-112

²⁰⁶ Πανεπιστήμιο Αθηνών-Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας, *Αί Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19^ο προς τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 27

²⁰⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 65

²⁰⁸ Γ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό, και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Αθήνα 1976, σ. 533

²⁰⁹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 114

²¹⁰ Γ. Α. Μάουρερ, *ό. π.*, σ. 533

²¹¹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 114

θάνατο της ιδρύτριας του²¹². Στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια θηλέων ανήκει και το Γαλλικό Παιδαγωγείο Λωκ που ιδρύθηκε το 1843 στην περιοχή της Καπνικαρέας και η Ελληνογαλλική Σχολή «Άγιος Ιωσήφ», η οποία ιδρύθηκε το 1856 από καθολικές μοναχές του Τάγματος του Αγίου Ιωσήφ και εγκαταστάθηκε στην οικία Κίνγκ στην Πλάκα. Στη σχολή φοιτούσαν αγόρια και κορίτσια των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων και μάθαιναν εκτός της γαλλικής γλώσσας, Ελληνικά, Αγγλικά, Ιταλικά, Γερμανικά, καθώς και ιστορία, γεωγραφία, αριθμητική και χειροτεχνήματα²¹³.

Τέλος, το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» που είχε ιδρύσει ο Hilder στην Ερμούπολη εμφανίζεται σε επίσημη αναφορά του ίδιου το 1834 προς το υπουργείο να περιλαμβάνει νηπιαγωγείο για παιδιά από 2-6 ετών, αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια και ανώτερο σχολείο θηλέων που προετοίμαζε τις μαθήτριες για το επάγγελμα της δασκάλας. Οι φτωχές μαθήτριες φοιτούσαν δωρεάν και υπήρχε κι ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο αρρένων. Το σχολείο Hilder είχε βρει ανταπόκριση στην κοινωνία της Ερμούπολης, παρόλο που οι προθέσεις του ιδρυτή του πολλάκις είχαν αμφισβητηθεί από τους συγχρόνους του²¹⁴.

Όσον αφορά τα ιδιωτικά σχολεία που ιδρύθηκαν από Έλληνες, κυρίαρχο ρόλο στην ανάπτυξη και διάδοση της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα διαδραμάτισε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία²¹⁵. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ήταν ο ιδιωτικός φορέας με τη μεγαλύτερη επίδραση στην εξέλιξη των εκπαιδευτικών πεπραγμένων στο νέο κράτος. Ιδρύθηκε το 1836 από τους Ι. Κοκκώνη, Γ. Γεννάδιο και Μισαήλ Αποστολίδη. Αρχικός σκοπός της Εταιρείας ήταν η εξάπλωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ωστόσο λόγω του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των Ελληνίδων, η εκπαίδευση των θηλέων και η κατάρτιση των διδασκαλισσών έγινε ο αυτοσκοπός της Εταιρείας. Η εκπαίδευση των θηλέων ήταν ένας ειδικός στόχος των ιδρυτών της Εταιρείας ώστε να περιοριστεί η εισροή μαθητριών στα σχολεία των δυτικών ιεραποστόλων.

Στις τέσσερις τάξεις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν η ελληνική γλώσσα, ιστορία, γραμματική, η ομιλούμενη γλώσσα, η Ιερά Ιστορία και κατήχηση, η αριθμητική, ιχνογραφία, καλλιγραφία και τα χειροτεχνήματα (ράψιμο, πλέξιμο, κέντημα και ψαθοπλεκτική), η μουσική και η γαλλική γλώσσα. Η εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας αμέσως μετά την ελληνική

²¹² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 117

²¹³ Πανεπιστήμιο Αθηνών-Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας, *ό. π.*, σ. 61

²¹⁴ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 62

²¹⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 264

δείχνει ακριβώς ποια μόρφωση θεωρούσε «κατάλληλη» η κοινωνία για τα κορίτσια. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στεγάστηκε για δέκα χρόνια (1843-1853) στη σχολή Hill και τα δυο σχολεία λειτούργησαν μαζί μέχρι την ανέγερση του ιδιόκτητου κτιρίου της Εταιρείας από τον ευεργέτη της Απόστολο Αρσάκη την δεκαετία του 1850²¹⁶. Προς τιμήν του το σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ονομάζεται «Αρσάκειο».

Και στην Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία κυριάρχησε η «διακοσμητική» εκπαίδευση των γυναικών. Όλα τα μαθήματα είχαν το αρχαϊστικό πνεύμα που επιβάλλει το εκπαιδευτικό σύστημα του 19^ο αιώνα. Επίσης, ο διττός στόχος της Εταιρείας που ήταν η μόρφωση των γυναικών από την μία και των υποψηφίων διδασκαλισσών από την άλλη, δημιούργησαν μια αντίφαση διότι οι κόρες των εύπορων οικογενειών δεν ενδιαφέρονταν να αξιοποιήσουν επαγγελματικά την εκπαίδευση που λάμβαναν ενώ τα κορίτσια των χαμηλότερων τάξεων μορφώνονταν, για να εργαστούν ως δασκάλες²¹⁷.

Παρά τα όποια προβλήματα σε σχέση με το διπλό και αντιφατικό σκοπό της Εταιρείας, τα αποτελέσματα της εξάπλωσης της μόρφωσης των γυναικών ήταν πολύ ενθαρρυντικά, παρά το γεγονός ότι οι γονείς των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων δεν θεωρούσαν την ανώτερη φοίτηση απαραίτητη διότι το απολυτήριο δεν είχε κανένα απολύτως αντίκρισμα εκείνα τα χρόνια. Το έργο της Εταιρείας στήριξαν οι βασίλισσες Αμαλία και Όλγα, πλήθος ομογενών της Διασποράς, επιχειρηματίες και απλός κόσμος²¹⁸. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και τα σχολεία της υπάρχουν μέχρι και σήμερα.

Το 1855 ιδρύθηκε στην Αθήνα το Παρθεναγωγείο Σουρμελή από το ζεύγος Δανιήλ και Ασπασία Σουρμελή, το οποίο εξαρχής χαρακτηρίστηκε ως Ελληνικό Σχολείο. Το Παρθεναγωγείο περιελάμβανε Δημοτικό και Ελληνικό Σχολείο²¹⁹. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο κατόπιν εισήγησης της βασίλισσας Αμαλίας για τα παιδιά που έμειναν ορφανά από την επιδημία χολέρας που έπληξε την

²¹⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 114, Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 67

²¹⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 98-99

²¹⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 82, 100-101

²¹⁹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ.117

Αθήνα εκείνα τα χρόνια²²⁰. Μέσα στο Ορφανοτροφείο λειτουργούσε δημοτικό σχολείο με έμφαση στα μαθήματα της χειροτεχνίας. Οι απόφοιτες μπορούσαν να διδάξουν το μάθημα των εργόχειρων ως δασκάλες στο ίδιο το ίδρυμα. Επίσης, λόγω της οργάνωσης του δημοτικού σχολείου πολλές απόφοιτες μπόρεσαν να εργαστούν ως παιδαγωγοί και δασκάλες. Το 1860 ιδρύθηκε το Παρθεναγωγείο του Ι. Σιώτου για το οποίο έχει βρεθεί μόνο μια αναφορά. Στο σχολείο αυτό λειτουργούσαν Δημοτικό και «ανώτερες τάξεις»²²¹. Μέχρι την δεκαετία του 1870 η ιδιωτική πρωτοβουλία είχε εξωραΐσει την πόλη της Αθήνας με κομψές μονοκατοικίες μέσα σε καταπράσινους κήπους.

Ιδιωτικά σχολεία από Έλληνες ιδρυτές υπήρχαν και σε άλλες πόλεις. Στην Ερμούπολη εκτός από το σχολείο του Hilder υπήρχε και το «Παρθενοτροφείο» της Αναστασίας Μαγκάκη. Στην Πάτρα είχε ιδρυθεί άλλο ένα ιδιωτικό σχολείο από τις μοναχές του Τάγματος του Αγίου Ιωσήφ. Στην Πάτρα είχε επίσης ιδρυθεί το 1854 το Παρθεναγωγείο Βορέλη με 80 μαθήτριες και το Παρθεναγωγείο Ιωαννίδη το 1860 που περιελάμβανε αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό Σχολείο με διευθύντρια την Χρ. Αλεξανδρίτου²²².

Η ελληνική κοινωνία παρέμενε για πολλά χρόνια διστακτική στο ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών και επέμενε σε μια επιφανειακή τους μόρφωση και τίποτε περαιτέρω. Στο σύνολό της η κοινωνία πίστευε ότι οι γυναίκες έπρεπε να ανατρέφονται στο σπίτι από τους γονείς και τους συγγενείς²²³ και να μην αποχωρίζονται τα του οίκου καθήκοντα. «Ανάγκη πάσα η αγωγή της γυναικός ν' αρχίζει και να τελειώνει δια της διδασκαλίας του καθήκοντος» ήταν η άποψη που επικρατούσε²²⁴. Με τα ιδιωτικά σχολεία όλων των βαθμίδων, εφόσον το επίσημο κράτος αδιαφόρησε για την γυναικεία εκπαίδευση, άρχισε έστω και σε περιορισμένη κλίμακα να συγκροτείται και να παγιώνεται ένα διαφορετικό σύστημα αξιών²²⁵ που ήθελε την γυναίκα έστω και στοιχειωδώς μορφωμένη.

²²⁰ In2life, «Αμαλίο Οικοτροφείο», στην ιστοσελίδα: In2life.gr, 16.04.2013, διαθέσιμο στο: <https://www.in2life.gr/features/dossier/dossierarticle/274355/amalio-oikotrofeio.html>, ημερομηνία προσπέλασης 31.07.2022

²²¹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 117-119

²²² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 120-121

²²³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 138

²²⁴ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987, σ. 31

²²⁵ Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 31

3.5. Το επάγγελμα της δασκάλας στην οθωνική περίοδο

Η διάσταση της κοινωνικής προσφοράς της μόρφωσης γίνεται πράξη με το επάγγελμα της δασκάλας που πολλά κορίτσια ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η δουλειά της δασκάλας ήταν η μόνη επαγγελματική διέξοδος για τα κορίτσια της εποχής, ωστόσο το φαινόμενο εντάθηκε από τα μέσα του 1870 και μετά²²⁶. Το επάγγελμα της δασκάλας το ακολούθησαν κυρίως τα κορίτσια των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων καθώς ήταν για αυτά η μόνη επαγγελματική και κοινωνική διέξοδος. Η έλλειψη διδασκαλισσών ήταν ένα έντονο φαινόμενο στο γενικότερο πλαίσιο της υποβαθμισμένης εκπαίδευσης των γυναικών και έγινε αντιληπτό εξ αρχής από την Αντιβασιλεία²²⁷.

Ο Maurer παρόλο που είχε σχεδιάσει την λειτουργία Διδασκαλείου Θηλέων αυτό δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Έτσι πρότεινε την εισαγωγή των υποψηφίων διδασκαλισσών ως υπότροφες στα ιδιωτικά σχολεία Volmerage και Hill. Οι υπότροφες ήταν κατά προτίμηση κόρες των αγωνιστών της Επανάστασης. Το 1834 η σχολή Hill δέχτηκε 12 υπότροφες μαθήτριες. Οι πρώτες δασκάλες που δίδαξαν στα σχολεία θηλέων ήταν υπότροφες από το σχολείο του Hilder (Ελένη Κονταξάκη και Ελένη Πιτταδάκη). Τα ανώτερα ιδιωτικά σχολεία της χώρας ανέλαβαν την προετοιμασία των μελλοντικών διδασκαλισσών. Η στοιχειώδης εκπαίδευση και η εκπαίδευση των διδασκαλισσών ήταν οι πρώτες εκπαιδευτικές ανάγκες της Ελληνίδας που κατοχυρώθηκαν νομοθετικά²²⁸.

Υπότροφες υποψήφιες δασκάλες με κρατική επιχορήγηση δεχόταν και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Η εκπαίδευση των διδασκαλισσών ήταν το κύριο έργο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας γιατί το κρατικό Διδασκαλείο δεχόταν μόνο άνδρες υποψήφιους δασκάλους, αποκλείοντας τις γυναίκες. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία έβαλε ως στόχο τη μόρφωση και κατάρτιση των διδασκαλισσών από την ίδρυσή της έως και για τα επόμενα 140 χρόνια²²⁹ και αντικατέστησε την επίσημη πολιτεία στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης. Το ποσοστό των μορφωμένων κοριτσιών ήταν

²²⁶ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 45

²²⁷ Γ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό, και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Αθήνα 1976, σ. 533

²²⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 63-65, 67

²²⁹ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα 2013, σ. 40-41

τόσο μικρό που το υπουργείο μείωσε το όριο ηλικίας των υποψήφιων διδασκαλισσών στα 15 έτη²³⁰.

Τα μαθήματα που διδάσκονταν στις τάξεις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ήταν κοινά για όλες τις μαθήτριες και τις υποψήφιες δασκάλες. Η μόνη διαφορά ήταν ότι οι υποψήφιες δασκάλες στο τελευταίο εξάμηνο της Δ' τάξης διδάσκονταν τις απαιτούμενες γνώσεις για να λάβουν το δίπλωμα της δασκάλας²³¹. Υπήρχε διαφορά στην υποδομή ενός υποψηφίου δασκάλου και μιας υποψήφιας δασκάλας καθώς οι άντρες υποψήφιοι για να μπουν στο Διδασκαλείο έπρεπε να έχουν αποφοιτήσει από την Β' τάξη του Ελληνικού Σχολείου, ενώ οι υποψήφιες δασκάλες, μαθήτριες των ανώτερων ιδιωτικών σχολείων, τελείωναν απλώς το δημοτικό για να μπορούν να διδάξουν αργότερα στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της χώρας²³². Ενδεικτικό γεγονός για ακόμη μια φορά της καχυποψίας με την οποία αντιμετώπιζε η πολιτεία και η κοινωνία την γυναικεία εκπαίδευση εν γένει και κατά πόσο την είχε οριοθετήσει σε συγκεκριμένα πλαίσια.

Ωστόσο με το πέρασμα των χρόνων και τη μικρή αύξηση της φοίτησης των κοριτσιών στα σχολεία της χώρας, εντάθηκε η ανάγκη για δασκάλες και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ανέλαβε την αντιμετώπιση της έλλειψης του διδακτικού προσωπικού. Το 1840 διορίστηκαν οκτώ απόφοιτες του Αρσακείου ως δασκάλες στα σχολεία της Ύδρας, της Λειβαδιάς, της Ερμούπολης, της Πάτρας, της Λαμίας, του Άργους και δυο στα σχολεία της ίδιας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Οι περισσότερες κοπέλες που θα εργάζονταν ως δασκάλες ζητούσαν διορισμό στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Σύρο, Πάτρα, Ναύπλιο) με αποτέλεσμα μικροί δήμοι και χωριά να μένουν χωρίς δασκάλα. Ήταν πολύ δύσκολες οι συνθήκες διαβίωσης για μια νέα κοπέλα που ήθελε να εργαστεί και πολλές άρχισαν να προτιμούν το διορισμό στα κέντρα του υπόδουλου ελληνισμού όπου με τις κοινότητες των Ελλήνων τα πράγματα ήταν πιο εξελιγμένα από την ηπειρωτική Ελλάδα. Το 1855 στη Βουλή σε σχετική συζήτηση αναφέρθηκε ότι «τα 2/5 του όλου αριθμού είναι απασχολημένοι εκτός του κράτους, όπου ευρίσκουσιν ανετώτερον βίον και συνδρομήν»²³³.

Την δεκαετία του 1850 με τον Κριμαϊκό Πόλεμο και την έξαρση της Μεγάλης Ιδέας, καθώς και με την αποκατάσταση των σχέσεων της Ελλαδικής

²³⁰ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 111

²³¹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 89-90

²³² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 78

²³³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 104-105

Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο (Συνοδικός Τόμος), άλλαξαν τα δεδομένα στην εκπαίδευση των θηλέων με αύξηση των ωρών των θρησκευτικών μαθημάτων και επεκτάθηκε η επιχειρηματολογία για τη διεύρυνση της γυναικείας εκπαίδευσης. Πολλές δασκάλες εργάστηκαν τότε στα σχολεία του υπόδουλου ελληνισμού διαδραματίζοντας ένα νέο ρόλο που ταυτιζόταν με την αποστολή του ελληνισμού να κερδίσει το προβάδισμα στην Ανατολή²³⁴. Σπουδαίες παιδαγωγοί δίδαξαν στα σχολεία του υπόδουλου ελληνισμού ανοίγοντας νέους ορίζοντες στο ρόλο της Μητέρας-Παιδαγωγού που κυριάρχησε στη νοοτροπία της κοινωνίας και του εκπαιδευτικού συστήματος για πολλά χρόνια.

Εν τούτοις παρέμενε το πρόβλημα της έλλειψης των διδασκαλισσών εντός Ελλάδος και το επεσήμανε πολλάκις σε εγκυκλίους του ο υπουργός Χριστόπουλος (1856-1857). Ο υπουργός πρότεινε να στέλνουν οι δήμοι από μια μαθήτρια ως υπότροφη στο Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, με την υποχρέωση μετά την αποφοίτησή τους να διδάξουν στο σχολείο της πατρίδας τους για τρία χρόνια έτσι ώστε κανένα χωριό ή κωμόπολη να μένει χωρίς δασκάλα. Στην ίδια εγκύκλιο τονίζεται ότι οι νομάρχες πρέπει να φροντίσουν να πείσουν τους πολίτες ότι *«αναπόφευκτος είς το εξής ανάγκη της εκπαιδύσεως του γυναικείου φύλου»* και πως *«η εκπαιδευθείσα κόρη και θυγάτηρ έσται φιλοστοργότερα και σύζυγος μάλλον περιζήτητος και μήτηρ αξιοτιμωτέρα και οικονόμος χρησιμωτέρα»*²³⁵. Συνεπώς μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα γίνεται σαφές πως η εκπαιδευτική κατάρτιση των κοριτσιών αποβλέπει στην καλύτερευση του ρόλου της γυναίκας ως οικονόμου, συζύγου, κόρης και μητέρας, ούσα πλήρως προσαρμοσμένη με τις ισχύουσες κοινωνικές απόψεις.

Ο υπουργός Χριστόπουλος σε άλλη εγκύκλιο πάλι σε σχέση με την έλλειψη διδασκαλισσών, προχωρεί σε διευκολύνσεις στην μετακίνηση των υποψηφίων υποτρόφων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Προτείνει την εξέταση της υποψήφιας δασκάλας από μια επιτροπή καθηγητών ώστε να μην ταξιδέψει ως την Αθήνα που ήταν η έδρα της επιτροπής²³⁶. Παραινέσεις για ενίσχυση της εκπαίδευσης των θηλέων γίνονται και από τους λογίους της εποχής. Ο Δ. Αινιάν πρότεινε τη σύσταση ανώτερου σχολείου θηλέων σε κάθε νομό στο οποίο θα εκπαιδεύονταν οι δασκάλες που θα δίδασκαν μετά στον τόπο τους. Ο Α. Ραγκαβής πρότεινε την ίδρυση κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων και ο Δ. Στρούμπος υποστήριξε ότι πρέπει να

²³⁴ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 115

²³⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 111-112

²³⁶ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 107

αυξηθεί ο αριθμός των κρατικών υποτροφιών στο Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας²³⁷. Το 1855 η Βουλή ενέκρινε το ποσό των 10.000 δραχμών για την ενίσχυση των υποτροφιών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας²³⁸.

Το Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ήταν αρχικά διετούς φοίτησης, το 1840 έγινε τριετούς το 1842 τετραετούς και το 1851 πενταετούς. Το 1861, πριν το τέλος της οθωνικής περιόδου, το Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναγνωρίστηκε επίσημα ως το μόνο Διδασκαλείο Θηλέων το οποίο θα παρείχε δίπλωμα δασκάλας και στο οποίο η κυβέρνηση και οι δήμοι θα έστελναν υπότροφες δασκάλες²³⁹. Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1886) δόθηκαν σε απόφοιτες Αρσακειάδες 2.004 πτυχία²⁴⁰. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ίδρυσε και νηπιαγωγείο το 1840 και η εκπαίδευση των υποψηφίων νηπιαγωγών ξεκίνησε το 1864²⁴¹. Οι απόφοιτες του Αρσακείου μπορούσαν να διδάξουν, να διευθύνουν τα ανώτερα Παρθεναγωγεία, να εργαστούν ως δασκάλες στις περιοχές του υπόδουλου ελληνισμού και να εργαστούν ως ιδιωτικές δασκάλες σε πλούσιες οικογένειες²⁴².

Το Αρσάκειο αποτέλεσε όλο τον 19^ο αιώνα πόλο έλξης των μαθητριών από κάθε γωνιά του κράτους και η εμβέλειά του έφτασε ως τις απομακρυσμένες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Παρά τα όποια προβλήματα, εξασφάλισε την μονοπωλιακή εκμετάλλευση της γυναικείας εκπαίδευσης, υποκαθιστώντας το κράτος που δεν έδειξε το απαιτούμενο ενδιαφέρον, ωστόσο υποστήριζε, επόπτευε και χρηματοδοτούσε με υποτροφίες το έργο της Εταιρείας²⁴³. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ήταν ο ιδιωτικός φορέας που με την εκπαίδευση της Ελληνίδας σε ένα μη χειρωνακτικό επάγγελμα όπως αυτό της δασκάλας προετοίμασε τον νέο τύπο της Ελληνίδας²⁴⁴.

²³⁷ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987, σ. 28

²³⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 109

²³⁹ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, Αθήνα 2005, σ. 358

²⁴⁰ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 69

²⁴¹ Δ. Α. Σάκκης-Α. Α. Αντωνίου, *Όψεις Νεοελληνικής Ιστορίας 1833-1945, Κοινωνία-Οικονομία-Εκπαίδευση*, Αθήνα 2008, σ. 233

²⁴² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 103

²⁴³ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 67, 70

²⁴⁴ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *ό. π.*, σ. 265

Δ' Κεφάλαιο

Η πορεία των γυναικών προς την Ανώτατη Εκπαίδευση

4.1. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για τη γυναικεία μόρφωση

Ο Όθωνας εκδιώχθηκε από την Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1862 εφόσον η βασιλεία του δεν κατάφερε να εκπληρώσει τους εθνικούς πόθους των Ελλήνων. Η μόνιμη οικονομική καχεξία, το κλίμα πολιτικής πόλωσης, τα σύνορα του ελληνικού κράτους που παρέμεναν ίδια από την εποχή της Επανάστασεως και η νέα γενιά των Ελλήνων που απαιτούσε τον άμεσο εκσυγχρονισμό του κράτους, οδήγησαν σε ανταρσίες και στρατιωτικές στάσεις που έδειξαν στον Όθωνα και την Αμαλία τον δρόμο της έξωσης. Το διάστημα από την 12^η Οκτωβρίου 1862 έως και την 18^η Οκτωβρίου 1863 και την εκλογή του νέου βασιλιά ονομάζεται περίοδος της Μεσοβασιλείας. Μέσα στο διάστημα αυτό το ελληνικό στέμμα αφού περιπλανήθηκε σε διάφορες ευρωπαϊκές αυλές αλλά και σε ευγενείς, έγινε δεκτό από τον Δανό πρίγκιπα Χριστιανό, διάδοχο του θρόνου της Δανίας, για λογαριασμό του δευτερότοκου γιού του Γουλιέλμου Γεωργίου Γλύξμπουργκ. Ο ανήλικος πρίγκιπας θα βασιλεύε με το όνομα «*Γεώργιος Α' - συνταγματικός βασιλεύς των Ελλήνων*» και αυτομάτως η «*ελέω Θεού μοναρχία*» του Όθωνα αντικαθίσταται από την «*ελέω έθνους*» βασιλεία του Γεωργίου Α'. Ο Γεώργιος ανακηρύχθηκε αμέσως ενήλικας για να μην υπάρξει ξανά η πικρή επανάληψη μιας Αντιβασιλείας και αποφασίστηκε να βαπτιστούν οι απόγονοι του νέου βασιλιά με το ορθόδοξο δόγμα, παρόλο που ο ίδιος κράτησε το θρήσκευμά του²⁴⁵.

Στη νέα αυτή περίοδο για το ελληνικό κράτος δεν έλειψαν οι δυσχέρειες και τα προβλήματα, ωστόσο έγιναν ορισμένοι πρόοδοι στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Με το νέο Σύνταγμα του 1864 εγκαινιάζεται η βασιλευόμενη δημοκρατία αντί της συνταγματικής μοναρχίας της προηγούμενης περιόδου, με την οποία καθιερώνεται η καθολική ψηφοφορία και θεσπίζονται πολλά ατομικά δικαιώματα²⁴⁶. Το κοινοβουλευτικό πολίτευμα που κάνει την εμφάνισή του στο Σύνταγμα του 1864 είναι η μεγαλύτερη τομή στην πολιτική ιστορία της χώρας έως τότε. Η ανάγκη εκσυγχρονισμού του κράτους γίνεται αντιληπτή από τη νέα γενιά πολιτικών και κινήσεις προόδου γίνονται άμεσα. Επίσης, ως το 1881 τα σύνορα διευρύνονται με την προσάρτηση της Επτανήσου, της Άρτας και της Θεσσαλίας.

²⁴⁵ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 259, 261

²⁴⁶ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 261

Την ίδια περίοδο οι Έλληνες εντός και εκτός Ελλάδος σημειώνουν αξιόλογες προόδους στα γράμματα, στις τέχνες και στην παιδεία, με το αρχαϊστικό πνεύμα της προηγούμενης περιόδου να παραμένει²⁴⁷. Στην επιτροπή που συντάχθηκε μετά την έξωση του Όθωνα για τα ζητήματα της εκπαίδευσης, έγινε σαφής η παραμέληση ιδίως της δημοτικής εκπαίδευσης από τις προηγούμενες κυβερνήσεις, καθώς και το χαμηλό επίπεδο των διδασκόντων που αποφοιτούσαν από Διδασκαλείο, το οποίο χαρακτηρίστηκε «καταγώγιο» και «κατάστημα περιττόν και επιβλαβές». Αλλά και στη Μέση Εκπαίδευση το επίπεδο των καθηγητών δεν ήταν καλύτερο. Ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, από τους ανερχόμενους πολιτικούς της νέας γενιάς, πρότεινε την ίδρυση «καθηγητείου» για την εκπαίδευση των δασκάλων και των καθηγητών²⁴⁸.

Μετά την ανάρρηση του Γεωργίου Α΄ στο θρόνο, στο συνταγματικό σχέδιο για το ζήτημα της Εκπαίδευσης, επαναλήφθηκε το άρθρο 11 του Συντάγματος του 1844 σύμφωνα με το οποίο η ανώτερη εκπαίδευση θα ενεργείται με δαπάνη του κράτους ενώ η δημοτική με δαπάνη των δήμων και όπου είναι απαραίτητο με τη συνδρομή του κράτους. Για τη Μέση Εκπαίδευση επαναλαμβάνεται το άρθρο 117 του νόμου του 1836. Ο πανεπιστημιακός Ν. Ι. Σαρίπολος πρότεινε να ληφθεί υπό την προστασία του κράτους η Δημοτική Εκπαίδευση διότι το μεγαλύτερο τμήμα των κατώτερων κοινωνικά τάξεων παρέμενε αμόρφωτο, όμως δεν άλλαξε κάτι επί της ουσίας²⁴⁹. Το ενδιαφέρον του κράτους παρέμεινε στη μέση και τρίτη (Ανώτερη) εκπαίδευση από όπου θα αναδεικνύονταν οι επιστήμονες και η νέα ηγετική ομάδα του ελληνικού κράτους. Η παραμονή της Δημοτικής Εκπαίδευση στην φροντίδα των δήμων, που μονίμως ήταν σε οικονομική δυσπραγία, συνέχισε τις κοινωνικές ανισότητες στην εκπαίδευση²⁵⁰.

Μέσα στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους και σε ένα ευρύτερο ιστορικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο, αρχίζουν έντονες συζητήσεις και πρωτοβουλίες για την αναμόρφωση της γενικής αλλά και της γυναικείας εκπαίδευσης²⁵¹. Η βιομηχανία που αρχίζει να ακμάζει από το 1860 αποτέλεσε την αρχή για τον απεγκλωβισμό της γυναίκας από την πατριαρχική

²⁴⁷ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1821-1894*, τ. 1 (1983), σ. 148

²⁴⁸ Λ. Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910). Θεσμοί, αντιλήψεις, ανισότητες. Μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση*, Αθήνα 2014, σ. 59-61

²⁴⁹ Λ. Θ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 72-73

²⁵⁰ Λ. Θ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 75-76

²⁵¹ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 70

οικογένεια. Ιδιαίτερα από το 1870 και μετά η υποκατάσταση της οικοτεχνίας από τη βιομηχανική παραγωγή θα κάνει τη γυναίκα να αφυπνιστεί για την κοινωνική της θέση καθώς ήρθαν στην επιφάνεια δομικές αλλαγές που την απελευθέρωσαν από τα κοινωνικά δεσμά του παρελθόντος. Η γυναίκα δεν απέκτησε την εξουσία που έχει σήμερα, ωστόσο η απουσία του συζύγου από το σπίτι και η απώλεια του ελέγχου του οίκου από αυτόν, έδωσε στη γυναίκα τη δυνατότητα να αυξήσει την επιρροή της. Ο ρόλος της μητέρας-παιδαγωγού συνδυάστηκε με την επαγγελματική της εξέλιξη που την έφερε αντιμέτωπη με νέα πρακτικά ζητήματα, όπως η ανατροφή των παιδιών σε ώρες εργασίας. Ο ρόλος της καλής νοικοκυράς και οικοδέσποινας άρχισε σιγά-σιγά να καταργείται τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και ο ρόλος της εργαζόμενης γυναίκας-συζύγου και μητέρας που προσέφερε και οικονομικά στην οικογένειά της άρχισε να κάνει την εμφάνισή του²⁵². Φυσικά αυτό αφορούσε τις γυναίκες των κατώτερων κοινωνικά τάξεων διότι στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ίσχυαν άλλα ήθη για τις γυναίκες.

Στην μεταοθωνική περίοδο έγιναν ορισμένες αποσπασματικές νομοθετικές παρεμβάσεις στο περιεχόμενο και στην οργανωτική δομή της γυναικείας εκπαίδευσης, οι οποίες κορυφώθηκαν μέσα στην δεκαετία του 1860-1870. Στο γενικότερο ανανεωτικό πνεύμα που αρχίζει και διαμορφώνεται στην Ελλάδα εντάσσονται τα νομοσχέδια των Γ. Μιλήση (1877), του Α. Αυγερινού (1880), του Γ. Θεοτόκη (1889) και του Α. Ευταξία (1899), τα οποία αναφέρονται σε αλλαγές στην παιδεία και στην εκπαίδευση των γυναικών, αλλά χωρίς ουσιαστική προώθησή τους. Παρόλο που η γυναίκα εμφανίζεται πλέον ως εργαζόμενη και ελάχιστα χειραφετημένη σε σχέση με το παρελθόν, έχουν παραμείνει στην επιφάνεια οι απόψεις φυσιολογιστών (π. χ. Δαρβίνος), οι οποίες έχουν υιοθετηθεί και από Έλληνες παιδαγωγούς και μιλούν ακόμη για τη διαφοροποίηση (με την έννοια του υποβιβασμού) της εκπαίδευσης των γυναικών και για την αναίρεση της χρησιμότητάς της. Οι γυναίκες θεωρούνται από μεγάλο μέρος της κοινωνίας πνευματικά κατώτερες και με περιορισμένες δυνατότητες²⁵³.

Παρά τη νέα δομή του πολιτεύματος και τους νέους στόχους των κοινωνικών δεδομένων²⁵⁴, ελάχιστες αλλαγές εφαρμόστηκαν στη γυναικεία εκπαίδευση. Το νομοσχέδιο του Γ. Μιλήση το 1877 είναι η πρώτη αξιόλογη προσπάθεια για

²⁵² Δ. Α. Σάκκης-Α. Α. Αντωνίου, *Όψεις Νεοελληνικής Ιστορίας 1833-1945, Κοινωνία-Οικονομία-Εκπαίδευση*, Αθήνα 2008, σ. 233-234

²⁵³ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 70

²⁵⁴ Δ. Α. Σάκκης-Α. Α. Αντωνίου, *ό. π.*, σ. 285

μεταρρύθμιση της γενικής εκπαίδευσης. Προτείνεται σε κάθε δήμο η ίδρυση ενός αστικού σχολείου θηλέων, ύστερα όμως από έγκριση των οικείων δημοτικών συμβουλίων και του υπουργείου Παιδείας. Η φοίτηση θα είναι δωρεάν όμως προαιρετική για τα κορίτσια, καθώς «*Πας πολίτης υποχρεώνεται να αποστέλλει εις το δημοτικόν σχολείον τον υιόν αυτού*»²⁵⁵. Μια ακόμη αρνητική διάκριση εις βάρος της εκπαίδευσης των γυναικών. Γενικότερα οι προτάσεις του Μιλήση δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη²⁵⁶.

Το νομοσχέδιο του Α. Αυγερινού το 1880 «Περί συστάσεως Παρθεναγωγείων», πρότεινε την ίδρυση ανώτερων σχολείων θηλέων μετά το δημοτικό στις πρωτεύουσες των νομών με δαπάνη του κράτους, ή στις πρωτεύουσες των δήμων με σκοπό να συντηρηθούν από αυτούς, ή από εταιρείες και ιδιώτες. Σύμφωνα με τον Αυγερινό, οι Ελληνίδες έπρεπε να λάβουν διδασκαλία και ηθική μόρφωση με «*δια νόμου βάσεις*» που θα κανονίζονταν από «ομόρρυθμο οργανισμό» των Παρθεναγωγείων που είχαν συσταθεί από ιδιώτες χωρίς νομική κάλυψη. Επίσης, ο Αυγερινός ασχολήθηκε με τη μόρφωση των διδασκαλισσών καθώς πρότεινε οι δυο τελευταίες τάξεις των Παρθεναγωγείων (Δ' και Ε') να λειτουργούν ως διδασκαλεία θηλέων όπου θα διδάσκονταν παιδαγωγικά μαθήματα και θα γινόταν πρακτική άσκηση των υποψήφιων διδασκαλισσών σε πρότυπο δημοτικό σχολείο, προσαρτημένο στο Παρθεναγωγείο, το οποίο θα διηύθυνε «έγγαμος» καθηγητής με σπουδές στα Παιδαγωγικά²⁵⁷.

Τα Παρθεναγωγεία αυτά δεν αφορούν σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης, αλλά θεωρούνται ανώτερα από το δημοτικό και θα υπάγονταν στη δικαιοδοσία του επιθεωρητή της Δημοτικής Εκπαίδευσης. Οπότε και αυτά τα σχολεία στόχευαν να καλύψουν τις ανάγκες των κοριτσιών των ανώτερων τάξεων όπως συνέβαινε στην Αθήνα και σε όλες τις μεγάλες πόλεις. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών εξακολουθούσε να είναι διαφοροποιημένη από αυτή των αγοριών με το επιχείρημα ότι «*Ο περί Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων κείμενος νόμος, ουδεμίαν, ως είκος, δύναται να έχη εφαρμογήν επί παρθεναγωγείων αλλοίον όλως επιδιωκόντων σκοπόν. Την ιστορίαν, την γεωγραφίαν, την ελληνικήν γλώσσαν και πάντα τα μαθήματα κατ' άλλην όψιν δέον να διδάσκονται αι νεανίδες και κατ' άλλην οι μέλλοντες να*

²⁵⁵ Λ. Θ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 134

²⁵⁶ Α. Δημαράς, «Εκπαίδευση. Αποτελέσματα», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 31 (2021), μέρος Β', σ. 220, στο εξής βλ. *ΙΕΕ*

²⁵⁷ Λ. Θ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 162-163

επιδοθώσιν εις επιστημονικόν στάδιον άρρενες μαθηταί». Τα νομοσχέδια του Αυγερινού δεν συζητήθηκαν ούτε και ψηφίστηκαν από τη Βουλή²⁵⁸.

Το επόμενο νομοσχέδιο είναι του Γ. Θεοτόκη το 1889 και αποτελεί μια ολοκληρωμένη μεταρρυθμιστική προσπάθεια για τη γενική εκπαίδευση. Ο Θεοτόκης στην προσπάθειά του για μια εξισορρόπηση στην παροχή της ομοιόμορφης εκπαίδευσης *«κατά ποσόν και κατά ποιόν»* πρότεινε την ίδρυση Διδασκαλείου θηλέων στο Μεσολόγγι, στα πρότυπα του Διδασκαλείου αρρένων. Επίσης, προτάθηκε η ίδρυση ανώτερων Παρθεναγωγείων τριετούς φοίτησης στις πόλεις που ήδη λειτουργούσαν πλήρη δημοτικά σχολεία θηλέων. Η ίδρυση των σχολείων αυτών αποσκοπούσε και πάλι στην κάλυψη των αναγκών των εύπορων οικογενειών που επιθυμούσαν να δώσουν στις κόρες τους μια ανώτερη μόρφωση, ανάλογη περίπου με αυτή των αγοριών, για να διευκολυνθεί ακόμη περισσότερο η οικογένεια στο ζήτημα ενός «καλού γάμου» του κοριτσιού. Ο Θεοτόκης πρότεινε την καταβολή διδάκτρων ύψους 10 δρχ. μηνιαίως στα κρατικά Παρθεναγωγεία, μέτρο που δεν ταίριαζε στη δωρεάν φοίτηση που λάμβαναν τα αγόρια. Ωστόσο, οι γονείς ήταν πρόθυμοι να τα καταβάλλουν και το κράτος με το μέτρο αυτό δεν θα επιβαρυνόταν ιδιαίτερα²⁵⁹.

Η ίδρυση ανώτερων κρατικών Παρθεναγωγείων για την Μέση δημόσια Εκπαίδευση των Ελληνίδων και η ίδρυση Διδασκαλείου θηλέων προτάθηκαν για πρώτη φορά, ωστόσο η πρόθεσή τους ήταν καθαρά ταξική προς όφελος της ανώτερης τάξης. Στην αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου υπογραμμίζεται πως το *«ευγενές επάγγελμα της δασκάλας προορίζεται για τις κόρες των αστών και όχι για την βάνανση τάξη των πλυντριών και μαγειρισσών, των τροφών και υπηρετριών»*. Η απλή γυναίκα εργάζεται στην αγορά ενώ η εύπορη θα εξευγενίσει το ήθος και τους τρόπους των κοριτσιών ως δασκάλα²⁶⁰.

Το τελευταίο νομοσχέδιο για την εκπαίδευση των γυναικών είναι του Α. Ευταξία το 1899. Ο Ευταξίας προβλέπει ως προς την εκπαίδευση των γυναικών την υποχρεωτική φοίτηση από την ηλικία των 6-12 ετών όπως και για τα αγόρια (άρθρο 6). Η συνδιδασκαλία των δύο φύλων επιτρέπεται στα μονοτάξια και ημι-ημερήσια δημοτικά σχολεία. Η υποχρεωτική φοίτηση των κοριτσιών περιορίζεται στα 9 έτη. Στα δημοτικά σχολεία θηλέων θα διδάσκουν μόνο δασκάλες και ο μισθός τους θα είναι ίσος με αυτόν των δασκάλων. Παρατηρείται μια οπισθοδρόμηση στο ρόλο της

²⁵⁸ Λ. Θ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 163-164

²⁵⁹ Λ. Θ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 205, 208

²⁶⁰ Λ. Θ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 208-209

δασκάλας ως προς την απαγόρευση να διδάσκουν σε σχολεία αρρένων από το 1886 και ακόμη έγινε άρση της δυνατότητας διορισμού τους ως έκτακτες επιθεωρήτριες διότι θεωρούταν ανάρμοστο για τις γυναίκες να ταξιδεύουν στην επαρχία και να έρχονται σε επαφή με διάφορες αρχές επιθεωρώντας σχολεία (άρθρο 46)²⁶¹.

Παρατηρούνται δυστυχώς ελάχιστα βήματα προόδου στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης. Περισσότερο συντηρούνται κοινωνικοί φόβοι για την εξέλιξη της γυναικείας φύσης. Η γυναίκα των χαμηλών στρωμάτων πρέπει να δουλέψει και να προσφέρει, όμως η εκπαίδευσή της δεν είναι απαραίτητη. Τα κορίτσια των ανώτερων στρωμάτων εξακολουθούν να μορφώνονται «διακοσμητικά» με ελάχιστα ψήγματα βελτίωσης. Ακόμη και επί πρωθυπουργίας Τρικούπη όπου πραγματοποιούνται τομές που εκσυγχρονίζουν την Ελλάδα και σε πνευματικό επίπεδο κυριαρχεί η λεγόμενη «γενιά του 1880» με τους φιλελεύθερους διανοούμενους να μεσουραρούν²⁶², η στοιχειώδης εκπαίδευση των γυναικών παραμένει προαιρετική και η μέση είναι έντονα διαφοροποιημένη και υποβαθμισμένη από αυτή των αγοριών²⁶³.

4.2. Τα γυναικεία σχολεία ως τα τέλη του 1900

Επί βασιλείας Γεωργίου Α΄ η συμμετοχή των κοριτσιών στην δημόσια εκπαίδευση είχε αυξηθεί, ωστόσο σε μεγάλο ποσοστό καλυπτόταν ακόμη από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Η πρόσβαση στους εκπαιδευτικούς οργανισμούς εξακολουθεί να παρουσιάζει διαφοροποιήσεις σε σχέση με το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο και την γεωγραφική προέλευση των μαθητών²⁶⁴. Η συγκρότηση του εκπαιδευτικού δικτύου για τα κορίτσια είχε ξεκινήσει από την δεκαετία του 1840 με αργά βήματα. Η εξέλιξή του άρχισε με πιο γοργούς ρυθμούς το 1860-1870 και σχετίζεται με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και την ανάπλαση της Ανατολής. Η Μεγάλη Ιδέα ισχυροποιείται μετά την δυναστική αλλαγή και η Ελλάδα καλείται πλέον να εξευρωπαϊστεί

²⁶¹ Λ. Θ. Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910). Θεσμοί, αντιλήψεις, ανισότητες. Μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση*, Αθήνα 2014, σ. 335-336

²⁶² Α. Μηλίτση-Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσοσηνία (1833-1910)*, Καλαμάτα 2004, σ. 23

²⁶³ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 70

²⁶⁴ Δ. Α. Σάκκης-Α. Α. Αντωνίου, *Όψεις Νεοελληνικής Ιστορίας 1833-1945, Κοινωνία-Οικονομία-Εκπαίδευση*, Αθήνα 2008, σ. 281

διατηρώντας παράλληλα τις εθνικές αξίες και τις παραδόσεις της. Προς αυτήν την κατεύθυνση η παιδεία καλείται να δώσει το δικό της παρόν²⁶⁵.

Η μόρφωση των κοριτσιών παρέμενε «διακοσμητική», όμως λόγω των εθνικών αναγκών παρατηρήθηκε μια αναβάθμιση στον ρόλο των γυναικών. Ο ρόλος της μητέρας και της δασκάλας αναβαθμίζεται στα πλαίσια της «εθνικής» αποστολής των Ελληνίδων να μεταλαμπαδεύσουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό στην «καθ' ημάς Ανατολή»²⁶⁶. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται έντονα στους Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία βρίσκεται υπό συνεχή παρακμή και κατάρρευση. Οι ελληνικοί πληθυσμοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε συνεργασία με το ελληνικό κράτος, για να αντιμετωπίσουν τον ολοένα αυξανόμενο εθνικισμό των Βουλγάρων και των Σέρβων, επιδίδονται στην έντονη και συστηματική διείσδυση σχολικών δικτύων στις διαφιλονικούμενες περιοχές: Μακεδονία, (εκτός της Δυτικής), Θράκη, Ήπειρος²⁶⁷. Σχολεία ιδρύθηκαν στην Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι, την Κορυτσά, τις Σέρρες, τη Φιλιππούπολη και την Αδριανούπολη. Επίσης, έμφαση δόθηκε και στο ρόλο της δασκάλας, ο οποίος αναβαθμίζεται σε σχέση με το παρελθόν καθώς θεωρείται ότι προσφέρει πλέον επαγγελματική αποκατάσταση και οικονομική ανεξαρτησία και όχι μια απλή διέξοδο από την κοινωνική καταπίεση. Και στην προηγούμενη περίοδο εργάζονταν οι απόφοιτες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως δασκάλες στα κέντρα του αλύτρωτου ελληνισμού, ωστόσο το φαινόμενο αυτό εντάθηκε. Η εκπαίδευση των γυναικών θεωρήθηκε περισσότερο λειτουργική και κοινωνικά χρήσιμη κι έγινε μέρος του εθνικού πολιτικού σχεδιασμού του ελληνικού κράτους²⁶⁸.

Ο μεγαλύτερος αριθμός εκπαιδευτηρίων δεν υπήρχε εντός της ελληνικής επικρατείας, αλλά στα μέρη του υπόδουλου ελληνισμού (Γιάννενα, Χίος, Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη). Στα μέρη αυτά υπήρχαν ανώτερα σχολεία με νεωτερικές εκπαιδευτικές μεθόδους και παροχή γενικής μόρφωσης²⁶⁹ πριν από την Επανάσταση και ο εκσυγχρονιστικός τους χαρακτήρας δεν υπήρχε στα σχολεία που ιδρύθηκαν μετεπαναστατικά στο ελληνικό κράτος, ούτε μέχρι εκείνη την στιγμή. Στο ελληνικό κράτος οι ξένες επιδράσεις έφταναν εύκολα, όμως δύσκολα

²⁶⁵ Λ. Θ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 57

²⁶⁶ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 75, Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987, σ. 37

²⁶⁷ Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 38

²⁶⁸ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 46, 75-76, 57

²⁶⁹ Α. Δημαράς, «Εκπαίδευση. Αποτελέσματα», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 31 (2021), μέρος Β', σ. 219

εφαρμόζονταν, παρόλο που η ελληνική εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα αναπτύχθηκε κάτω από την επιρροή των ιδεολογικών ρευμάτων που κυριαρχούσαν στη δυτική Ευρώπη²⁷⁰.

Η συγκρότηση και η εξάπλωση των σχολείων θηλέων στον οθωμανικό χώρο γίνεται με τη μέριμνα των κοινοτήτων και υπήρχε από πολύ παλιά. Στα κρίσιμα, όμως, χρόνια της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η εκπαιδευτική εξάπλωση σχετίζεται με «την ιδεολογία του οθωμανισμού στην ελληνική του εκδοχή, αυτή του ελληνο-οθωμανισμού: δηλαδή την ανάπτυξη και πολιτισμική κυριαρχία της ελληνορθόδοξης κοινότητας στο χώρο της Ανατολής. Η πολιτισμική υπεροχή της ελληνικής παιδείας γίνεται ο αυτοσκοπός της οθωμανικής ελληνικής αστικής τάξης στην προσπάθειά της να διευρύνει την οικονομική της κυριαρχία με προπομπό την εκπαίδευση²⁷¹». Η γυναικεία εκπαίδευση ήταν ανέκαθεν ανεπτυγμένη στα ανώτερα στρώματα των Ελλήνων της Ανατολής, ακολουθώντας τα δυτικά πρότυπα μόρφωσης. Όμως οι διπλωματικές εξελίξεις πάνω στο Ανατολικό ζήτημα, «ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και οι Συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου (1878), αύξησαν την εκστρατεία του εξελληνισμού των αλύτρωτων ελληνικών περιοχών²⁷²».

Η γυναικεία εκπαίδευση, παρόλο που δεν εξυπηρετούσε οικονομικά συμφέροντα, έγινε το εφαλτήριο για το εθνικιστικό αλυτρωτικό ιδεολόγημα που καθορίστηκε από την ελληνική επεκτατική εξωτερική πολιτική και έγινε ο καθοριστικότερος παράγοντας της ιδεολογικής συγκρότησης και διαμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος. *«Το εκπαιδευτικόν ζήτημα δεν αποβλέπει μόνον την ελευθέραν Ελλάδα, αλλ' ολόκληρον τον Ελληνισμόν. Τα σχολεία ημών δεν είνε μόνον μέσον διδασκαλίας, αλλά και όργανον της διαδόσεως της εθνικής ιδέας, φυτώρια παραγωγής εργατών της ελληνικής πατρίδος. Και δεν πρόκειται απλώς περί ειρηνικής αμίλλης, περί ικανοποιήσεως της εθνικής φιλοτιμίας. Πρόκειται περί λυσσώδους πάλης εν τω εθνικώ πεδίω. Το έθνος όπερ θα έχη τους αρίστους διδασκάλους, θα έχη υπέρ αυτού ισχυρότατον όπλον εν τω εθνικώ ανταγωνισμώ»²⁷³*. Οι Ελληνίδες έγιναν μέρος αυτής της «εθνικής αποστολής».

Το 1870-1880 οι Έλληνες της Ανατολής ανέλαβαν ακόμη πιο συστηματικά την οργάνωση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των γυναικών και των διδασκαλισσών. Αυξήθηκε ο αριθμός των Παρθεναγωγείων που ήταν οι βασικοί

²⁷⁰ Δ. Α. Σάκκης-Α. Α. Αντωνίου, *ό. π.*, σ. 282

²⁷¹ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 46

²⁷² Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 37

²⁷³ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 57

φορείς της γυναικείας εκπαίδευσης. Ο «*Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*» (1861) που λειτουργούσε ως ένα είδος Υπουργείου Παιδείας των Ελλήνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας και ο «*Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*» (1869) που μέλη του ήταν σημαίνοντα πρόσωπα της ελληνικής κυβέρνησης, ιδρύουν φιλεκπαιδευτικούς και εκπολιτιστικούς οργανισμούς εντός και εκτός ελληνικού κράτους. Ο «*Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως*» που ιδρύθηκε το 1872 είναι από τις πρώτες συλλογικές πρωτοβουλίες για τη γυναικεία εκπαίδευση και αυτό δίνει ένα στίγμα των καιρών²⁷⁴.

Στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου υιοθετήθηκαν ορισμένες πρωτοβουλίες στα ζητήματα της γυναικείας εκπαίδευσης που άργησαν να πραγματοποιηθούν από το ελληνικό κράτος. Το αλληλοδιδασκτικό σύστημα διδασκαλίας εξαλείφθηκε από τα ανώτερα Παρθεναγωγεία το 1870, ενώ στο ελληνικό κράτος το 1880. Η επικράτηση του εξαετούς κύκλου σπουδών, οι περισσότερες κατευθύνσεις στη Μέση Εκπαίδευση, ο διαχωρισμός της Μέσης Εκπαίδευσης μαθητριών και διδασκαλισσών, επικράτησαν από την δεκαετία του 1880 στις κοινότητες εκτός Ελλάδος και εντός εγκαταλείφθηκαν μέχρι και το 1914. Η Μέση Εκπαίδευση των Ελληνίδων παρέμεινε στη σφαίρα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας έως το 1929 και την ίδρυση των πρώτων κρατικών γυμνασίων θηλέων, ενώ το 1914 ιδρύθηκαν τα πρώτα κρατικά διδασκαλεία²⁷⁵.

Το σχολικό δίκτυο εντός Ελλάδος έγινε πυκνότερο από την δεκαετία του 1870 έως το 1900, με τα περισσότερα σχολεία να συγκεντρώνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως Αθήνα, Πειραιάς, Ερμούπολη, Πάτρα, Κέρκυρα. Το 1878 στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της Μέσης Εκπαίδευσης, οι μαθήτριες αποτελούσαν το 11,3%, ενδεικτικό μιας μικρής προόδου που συντελέστηκε πριν από την είσοδο των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Οι κοινωνικές ανισότητες εξακολούθησαν να υπάρχουν και η μόρφωση των γυναικών ενδιέφερε στο βαθμό και τη μορφή που υπηρετούσε τους εθνικοπολιτικούς σχεδιασμούς²⁷⁶.

²⁷⁴ Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 38-39

²⁷⁵ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 83

²⁷⁶ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 83, 57

4.3. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών

Από την έλευση της Αντιβασιλείας ήταν στις επιδιώξεις των ειδικών στα ζητήματα της Εκπαίδευσης, πέραν της στοιχειώδους και της μέσης εκπαίδευσης και η πανεπιστημιακή. Οι διαδικασίες για την ίδρυση Πανεπιστημίου είχαν ξεκινήσει από το 1836 με διατάγματα που βασίζονταν σε διάταγμα του 1833, ωστόσο το ζήτημα είχε παραμείνει σε εκκρεμότητα ύστερα από την ανάκληση του Maurer στην Βαυαρία. Το ζήτημα της ίδρυσης του Πανεπιστημίου επανήλθε επί πρωθυπουργίας του Βαυαρού Ρούντχαρντ το 1837²⁷⁷. Με το διάταγμα της 22^{ης} Απριλίου 1837 «Περί συστάσεως του Πανεπιστημίου» ιδρύθηκε το πρώτο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα (σύλλογος αποκαλούνταν στην αρχή)²⁷⁸. Το Πανεπιστήμιο πήρε το όνομα του Όθωνα (Οθώνειο Πανεπιστήμιο) κατά τη συνθήεια της εποχής στα μοναρχικά κράτη και για λόγους κολακείας προς το πρόσωπο του βασιλιά²⁷⁹.

Το Πανεπιστήμιο οργανώθηκε όπως όλη η ελληνική εκπαίδευση κατά τα βαυαρικά πρότυπα και λειτούργησε χωρίς κανονισμό στα τέσσερα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του. Για δυο χρόνια το διδακτήριο στεγάστηκε στην οικία του αρχιτέκτονα Σταμάτη Κλεάνθη στην Πλάκα και δύο χρόνια μετά (20 Ιουλίου 1839) τέθηκε ο θεμέλιος λίθος του πανεπιστημιακού κτιρίου²⁸⁰ στο σημείο που βρίσκεται μέχρι και σήμερα. Τα σχέδια ανήκαν στον Δανό αρχιτέκτονα Hans Christian Hansen. Ο αρχικός του προϋπολογισμός άγγιξε τις 176.000 δρχ., ποσό υπέρογκο για τις δυνατότητες του νέου κράτους²⁸¹. Ωστόσο, λόγω της υψηλής εθνικής αποστολής που είχαν κατανοήσει όλοι πως θα διαδραμάτιζε το Πανεπιστήμιο, ο ελληνικός πληθυσμός και πλούσιοι Έλληνες ομογενείς προσέφεραν σε όλο το 19^ο αιώνα δωρεές και κληροδοτήματα που εξασφάλισαν στο Πανεπιστήμιο σημαντική κινητή και ακίνητη περιουσία²⁸².

Στα εγκαίνια της σχολής, τα οποία γιορτάστηκαν με εξαιρετική λαμπρότητα, παρευρέθηκαν ο βασιλιάς με τους υπασπιστές του, οι μαθητές των σχολείων της πρωτεύουσας με κλαδιά ελιάς στο χέρι, οι δημόσιες και εκκλησιαστικές αρχές, το διδακτικό προσωπικό και οι πρώτοι φοιτητές των σχολών. Μετά τα εγκαίνια και την ορκωμοσία των καθηγητών, ακολούθησε η εκφώνηση λόγων από πλευράς των πέντε

²⁷⁷ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, Αθήνα 2005, σ. 358-359

²⁷⁸ Θ. Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857)*, Αθήνα 1998, σ. 138

²⁷⁹ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 359

²⁸⁰ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 359

²⁸¹ Θ. Χρήστου, *ό. π.*, σ. 175

²⁸² Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 105

εκπροσώπων του Πανεπιστημίου: του πρώτου πρύτανη Κωνσταντίνου Σχινά, των σχολαρχών Νεοφύτου Βάμβα της Φιλοσοφικής, του Μισαήλ Αποστολίδη της Θεολογικής, του Γεωργίου Ράλλη της Νομικής και του Αναστασίου Γεωργιάδη της Ιατρικής²⁸³. Οι καθηγητές του Πανεπιστημίου χωρίζονταν σε τακτικούς, επίτιμους και έκτακτους²⁸⁴.

Οι διαδικασίες γύρω από την ίδρυση του Πανεπιστημίου είχαν προκαλέσει την αδημονία της μικρής αθηναϊκής κοινωνίας, κυρίως των διανοούμενων και των μορφωμένων νέων που είχαν σπουδάσει σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού. Για τους ίδιους η είσοδος στο Πανεπιστήμιο τους εξασφάλιζε μια ευοίωνη επαγγελματική προοπτική²⁸⁵. Επιπλέον, ήταν και επιδίωξη του κράτους η ανώτατη μόρφωση των ανδρών διότι αυτοί θα στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό. Το Πανεπιστήμιο θα διαδραμάτιζε σπουδαίο ρόλο στην κοινωνική και πνευματική ζωή του τόπου. Η Αθήνα και το Πανεπιστήμιο είχαν γίνει το πνευματικό κέντρο του νέου βασιλείου. Οι πρώτες τέσσερις σχολές του Πανεπιστημίου ήταν η Φιλοσοφία, η Νομική, η Θεολογία και η Ιατρική. Για έναν αιώνα περίπου το Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν το μοναδικό εκπαιδευτικό ίδρυμα στην τουρκοκρατούμενη Βαλκανική²⁸⁶ και είχε ως στόχο τη μετάδοση γνώσεων στον χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής»²⁸⁷. Οι ιθύνοντες υποστήριζαν πως «όταν παύσωμεν υποστηρίζοντες την Ελλάδα ως κέντρον των φώτων της Ανατολής, Ελλάς δεν υπάρχει»²⁸⁸.

Πέρα από τη μετάδοση γνώσεων, το Πανεπιστήμιο προοριζόταν να διαδραματίσει ένα σπουδαίο ρόλο, επιφορτισμένο με τις προσδοκίες και τα ιδανικά του ελληνικού κράτους. Η σύνδεση του Πανεπιστημίου με την ελληνική αρχαιότητα και τον υψηλό πνευματικό πολιτισμό της ενισχύθηκε από το βαυαρικό νεοκλασικισμό. Το Πανεπιστήμιο ήταν από τη φύση του προορισμένο να υπηρετήσει τα γράμματα και τις τέχνες, όμως τη χρονική στιγμή του σχηματισμού του νέου ελληνικού κράτους, είχε μια υψηλότερη αποστολή: να μεταφέρει τις αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στους νεότερους Έλληνες, να τους απαλλάξει από τα βαρβαρικά στοιχεία του παρελθόντος και να συμβάλει γενικά στον «εξελληνισμό» της ελληνικής κοινωνίας. Όπως έγραψε ένας καθηγητής του Πανεπιστημίου το 1855: «*Το Πανεπιστήμιο οφείλει να ενεργήση επί τον ελληνοισμόν των ηθών, επί τον*

²⁸³ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 99-100

²⁸⁴ Θ. Χρήστου, *ό. π.*, σ. 155

²⁸⁵ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 77

²⁸⁶ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σ. 359

²⁸⁷ Θ. Χρήστου, *ό. π.*, σ. 138

²⁸⁸ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 131

ελληνισμό των τρόπων, επί των ελληνισμών της σκέψεως και επί τον ελληνισμό του έθνους. Τιοούτον θεωρώ τον προορισμόν του ημετέρου Πανεπιστημίου»²⁸⁹.

Σύμφωνα με τον κανονισμό, στο Πανεπιστήμιο γίνονταν δεκτοί οι απόφοιτοι του Γυμνασίου. Ωστόσο, λόγω του ότι πολλά παιδιά σταματούσαν το δημοτικό στα τέσσερα χρόνια και όχι στα έξι όπως όριζε ο νόμος, πολλά παιδιά πήγαιναν στο Γυμνάσιο νωρίτερα και περίπου στα 17 έτη είχαν τελειώσει το Γυμνάσιο. Στο Πανεπιστήμιο εγγράφονταν περίπου στην ηλικία των 17-20, με τα 19 έτη να είναι η συνηθέστερη ηλικία εγγραφής. Φυσικά και για την εγγραφή στο Πανεπιστήμιο ίσχυαν οι δυσκολίες που αναφέρθηκαν και για τους υπόλοιπους κύκλους σπουδών: η γεωγραφική προέλευση των φοιτητών, οι οικονομικές δυσκολίες μιας οικογένειας να σπουδάσει ένα παιδί στην πρωτεύουσα, η ανομοιογένεια των σπουδών με τους φοιτητές που έρχονταν από σχολεία εκτός Ελλάδος²⁹⁰.

Τον πρώτο χρόνο (1837) στο Πανεπιστήμιο μπήκαν 52 φοιτητές: 8 στην Θεολογική, 22 στη Νομική, 4 στην Ιατρική και 18 στην Φιλοσοφική. Τα μεγέθη είναι ικανοποιητικά για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος και οι κάτοικοι του²⁹¹. Η γεωγραφική προέλευση των φοιτητών δημιούργησε εντάσεις διότι πολλοί ετερόχθονες (Έλληνες των αλύτρωτων περιοχών) δεν έγιναν δεκτοί με θερμό τρόπο από τους αυτόχθονες. Επίσης, η οικονομική κατάσταση του κάθε φοιτητή έπαιζε ρόλο στη φοίτησή του ή μη, καθώς το οικογενειακό εισόδημα και το επάγγελμα του πατέρα έγιναν τα εχέγγυα για τη δυνατότητα φοίτησης. Το επάγγελμα του πατέρα θα παίζει ρόλο και στη φοίτηση των γυναικών στο Πανεπιστήμιο. Το υψηλό κόστος ζωής στην πρωτεύουσα και η προέλευση μεγάλου μέρους των φοιτητών από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, εμπόδισαν τα πρώτα χρόνια τη φοίτησή τους στο Πανεπιστήμιο²⁹². Έως το τέλος της οθωνικής περιόδου στο Πανεπιστήμιο ήταν εγγεγραμμένοι 905 φοιτητές²⁹³.

Επίσης, στο Πανεπιστήμιο ίσχυσε και ο θεσμός των ακροατών με ορισμένες προϋποθέσεις και μπορούσε κανείς να συναντήσει στις ίδιες αίθουσες *«μεσήλικες και πολιότριχες, φουστανελλορόφορους και ευρωπαϊκώς ενδεδυμένους, ρασοφόρους και τας πολυπύχους νησιωτικές περισκελίδας περιβεβλημένους, πάντες ούτοι παρεκάθηντο*

²⁸⁹ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 123-124

²⁹⁰ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 354-356, σ. 176

²⁹¹ *ΙΕΕ*, τ. 31 (2021), σ. 217

²⁹² Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 383, 399

²⁹³ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα 2013, σ. 45

ανεκτικώτατα επί των πανεπιστημιακών θρανίων». Πολλοί καθηγητές, όμως, ενοχλούνταν από την παρουσία των μη φοιτητών στις αίθουσες²⁹⁴.

Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών φοίτησε μια γενιά ηγετών που δεν γνώρισε την Επανάσταση αλλά βίωσε την πολιτική και οικονομική δυσπραγία του κράτους που δεν άλλαξε καθόλου μέσα στα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα. Αυτή η γενιά, που ήταν μορφωμένη σε σχέση με την προηγούμενη, ζητούσε επίμονα αλλαγές στο πολιτικό σύστημα και οδήγησε τον Όθωνα στην έξωση. Προφητική ήταν η φράση του Κολοκοτρώνη όταν είδε την γειτνίαση του παλατιού με το Πανεπιστήμιο: «*Εκείνο το σπίτι θα φάει εκείνο*» είχε πει, εννοώντας πως οι μελλοντικοί απόφοιτοι του Πανεπιστημίου θα οδηγούσαν τον Όθωνα στην έξωση²⁹⁵, παρά τις λαμπρές προσδοκίες που είχαν από εκείνον οι Έλληνες όταν ήρθε στην Ελλάδα. Η φοιτητική κοινότητα μέσα στα χρόνια συμμετείχε σε πολλές διαμαρτυρίες εναντίον του κράτους. Χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης του Πανεπιστημίου από το 1844 έως το 1862²⁹⁶.

Σε κάθε περίπτωση το Πανεπιστήμιο χρησιμοποιήθηκε ως μέσο πολιτικών επιδιώξεων και όχι απλώς ως ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα. Το Πανεπιστήμιο της Αθήνας ενσωμάτωσε και εξέφρασε ένα σύνολο αξιών, με την παιδεία να αναδεικνύεται σε βασικό γνώρισμα της ελληνικής φυλής²⁹⁷. Σε όλη την εκπαιδευτική βαθμίδα παρατηρήθηκε το φαινόμενο του μαθητικού υπερπληθυσμού, όμως για τους Έλληνες το ζήτημα της εκπαίδευσης αποδείχθηκε μέσο κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης, και για το κράτος ένας φορέας υψηλής εθνικής αποστολής. Μπορεί πρακτικά να μην εφαρμόστηκαν πολλές από τις διατάξεις λειτουργίας του Πανεπιστημίου, ωστόσο ήταν η εποχή όπου η ρητορεία ως συστατικό στοιχείο του δημόσιου λόγου βάραινε και συγκινούσε πολύ περισσότερο από τις πράξεις και κάλυπτε συγχρόνως τα προβλήματα και τις ελλείψεις²⁹⁸. Η μεγαλύτερη τομή στην ιστορία του Πανεπιστημίου θα συντελεστεί με την είσοδο των γυναικών σε αυτό.

²⁹⁴ Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 180-181

²⁹⁵ C. M. Woodhouse, *Η ιστορία ενός λαού. Οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα*, Αθήνα 2008, σ. 202

²⁹⁶ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 114, 121

²⁹⁷ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 131

²⁹⁸ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 132

4.4. Οι πρώτες Ελληνίδες φοιτήτριες- Οι γυναίκες στην Ανώτατη Εκπαίδευση

Μέχρι τώρα έχει γίνει σαφές πως η εξέλιξη της εκπαίδευσης των γυναικών μέχρι και την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα ήταν σε αμφίδρομη σχέση με τις υπάρχουσες αντιλήψεις για την κοινωνική θέση της γυναίκας. Η γυναίκα είχε ήδη αρχίσει να εργάζεται από την δεκαετία του 1860-1870 και παρά το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των περισσότερων εργαζομένων γυναικών, διαπιστώθηκε η σπουδαιότητα της μόρφωσης που θα έδινε στην Ελληνίδα περαιτέρω οικονομική ανεξαρτησία και βελτίωση της κοινωνικής της θέσης.

Οι φωνές για την υποβαθμισμένη και σχεδόν ανεπαρκή μόρφωση των γυναικών, που εξακολουθούσε να είναι διακοσμητική, πλήθαιναν συνεχώς από την δεκαετία του 1880 με αποκορύφωμα τη φεμινιστική δράση της Καλλιρόης Παρρέν το 1887 και την έκδοση της *Εφημερίδος των Κυριών*. Η Παρρέν γεννήθηκε στην Κρήτη το 1861 και εγκαταστάθηκε με την οικογένειά της στην Αθήνα το 1867. Φοίτησε στη Σχολή Σουρμελή στον Πειραιά, έπειτα στη Γαλλική Σχολή Καλογραιών και τέλος στο Αρσάκειο από όπου αποφοίτησε με άριστα το 1878. Διήυθνε το Ζάππειο Παρθεναγωγείο της Αδριανούπολης και το Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο της Οδησσού. Λόγω της επαφής της με το φιλελεύθερο και κοσμοπολίτικο κύκλο γνωριμιών του δημοσιογράφου συζύγου της, Ιωάννη Παρρέν, ήρθε σε επαφή με τα κοινωνικά, πολιτικά και φιλολογικά ρεύματα της εποχής της. Το ανήσυχο πνεύμα της Παρρέν επηρεάστηκε από τους αγώνες των γυναικών σε διάφορες χώρες να διεκδικήσουν περαιτέρω το δικαίωμά τους σε μια καλύτερη εκπαίδευση και αποφάσισε να εκδώσει την *Εφημερίδα των Κυριών*²⁹⁹. Έτσι «το έντυπο αυτό πρωτοστάτησε στον αγώνα των γυναικών για πιο ουσιαστική διεκδίκηση των εκπαιδευτικών ευκαιριών που θα τους εξασφάλιζε πιο πλατιά συμμετοχή στον επιστημονικό και επαγγελματικό τομέα³⁰⁰».

Η Παρρέν είχε ως μόνιμες συνεργάτιδες της εφημερίδας της μερικές από τις πιο γνωστές παιδαγωγούς και συγγραφείς της εποχής, όπως ήταν η Σαπφώ Λεοντιάς, η Μαριέττα Μπέτσου, η Σωτηρία Αλιμπέρτη, η Φλωρεντία Φουντουκλή και η

²⁹⁹ Ε. Π. Γιαννάτη, *Εφημερίδες των Κυριών (1887-1917): Αναπαραστάσεις και επαναπροσδιορισμοί γυναικείων ταυτοτήτων στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Απόψεις διδασκαλισσών για τη γυναικεία εργασία*, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 30-31

³⁰⁰ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 177

Μαριάνθη Ηλιοπούλου³⁰¹. Το έντυπο είχε μεγάλη επίδραση στους νεωτερικούς κύκλους που υποστήριζαν τη ριζική αλλαγή στην μορφωτική και συγχρόνως στην κοινωνική θέση της γυναίκας.

Εκτός από την Καλλιρόη Παρρέν υπήρξαν και άλλες γυναίκες, γνωστές δασκάλες της εποχής, πρωτοπόρες του αγώνα για βελτίωση και διεύρυνση της εκπαίδευσης των γυναικών. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου, η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Σαπφώ Λεοντιάς που αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι τα πιο αντιπροσωπευτικά ονόματα που με το έργο και την αξιολογη παρουσία τους στην πνευματική ζωή του τόπου ζητούν ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των δύο φύλων και θεμελιώνουν τις διεκδικήσεις αυτές επηρεασμένες από τους αντίστοιχους αγώνες των γυναικών και σε άλλες χώρες. Οι γυναίκες διεκδικούν μια καλύτερη μόρφωση από αυτήν της «διακοσμητικής» που βοηθούσε μόνο στο ιδανικό της οικοδέσποινας-μητέρας και του ρόλου της δασκάλας, και διεκδικούν την πρόσβαση των γυναικών στην πανεπιστημιακή μόρφωση (το ιδανικό της επιστημόνισσας, «*Η επιστήμων Ελληνίς*»)³⁰².

Η συζήτηση αυτή άνοιξε τον ασκό του Αιόλου στη συντηρητική ελληνική κοινωνία διότι η είσοδος των γυναικών στο Πανεπιστήμιο θα οδηγούσε σαφώς στη διεύρυνση των επαγγελματικών δικαιωμάτων τους και στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης της Ελληνίδας, την οποία η κοινωνία εξακολουθούσε να θέλει απορροφημένη στα οικιακά καθήκοντα, καλή οικοδέσποινα και μητέρα. Όσον αφορά την επαγγελματική πορεία των γυναικών ως τότε, εκτός από τις εργάτριες και υπηρέτριες, για τις οποίες επίσης αγωνίστηκε η Παρρέν ώστε να βελτιώσουν τις συνθήκες εργασίας τους και να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους³⁰³, το μόνο κοινωνικά αποδεκτό επάγγελμα που συνδεόταν με το ιδανικό της μόρφωσης, ήταν αυτό της δασκάλας. Ωστόσο προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε ένας κορεσμός στον κλάδο των διδασκαλισσών και έτσι άνοιξε η συζήτηση για τη διεύρυνση της επαγγελματικής δραστηριότητας των Ελληνίδων και τις αλλαγές που έπρεπε να γίνουν στον τομέα της μόρφωσης των γυναικών³⁰⁴.

Όπως έχει αναφερθεί, η συμμετοχή των γυναικών στην Μέση Εκπαίδευση ήταν μικρή και καλυπτόταν από τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία, τα οποία όμως δεν

³⁰¹ Ε. Π. Γιαννάτη, *ό. π.*, σ. 31-32

³⁰² Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 75-76

³⁰³ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 77

³⁰⁴ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 177

αναγνωρίζονταν ως ισότιμα σχολεία με το δημόσιο Γυμνάσιο των αγοριών και τα απολυτήριά τους δεν είχαν καμιά συνάφεια με αυτά του Γυμνασίου³⁰⁵. Επίσης, από τα Παρθεναγωγεία εξέλειπαν τα λατινικά και τα μαθηματικά, μαθήματα απαραίτητα για την πανεπιστημιακή μόρφωση³⁰⁶. Η είσοδος στο Πανεπιστήμιο γινόταν με το απολυτήριο Γυμνασίου, οι γυναίκες δεν είχαν τέτοια μόρφωση, άρα δεν μπορούσαν να εγγραφούν σε αυτό. Φυσικά υπήρχαν και αγόρια που φοιτούσαν σε ιδιωτικά σχολεία ή έκαναν κατ' οίκον εκπαίδευση, όμως είχαν την δυνατότητα να δώσουν εξετάσεις σε δημόσιο Γυμνάσιο μετά το τέλος της εκπαίδευσής τους και να πάρουν το απολυτήριο Γυμνασίου. Επειδή τα περισσότερα Παρθεναγωγεία δεν είχαν γυμνασιακές τάξεις και το πρόγραμμά τους δεν είχε σχέση με το δημόσιο Γυμνάσιο, τα κορίτσια δεν είχαν το ίδιο δικαίωμα³⁰⁷.

Οι ριζικές αλλαγές στην Μέση Εκπαίδευση ήταν ένα από τα βασικά δικαιώματα που διεκδικούσε μια μερίδα μορφωμένων γυναικών που έβλεπαν να συνεχίζει να αφαιρείται το ανθρώπινο δικαίωμα της μόρφωσης από τις γυναίκες. Συλλογική προσπάθεια πέραν της κινητοποίησης συγκεκριμένων γυναικών δεν υπήρξε, όμως πλήθαιναν οι φωνές που έβλεπαν πως η πρόοδος της ελληνικής κοινωνίας που συντελούταν σε διάφορους τομείς, δεν μπορεί να έχει ακόμη την γυναίκα υποταγμένη στην αμάθεια και κλεισμένη στο σπίτι.

Οι απόψεις της κοινωνίας για την πανεπιστημιακή μόρφωση των γυναικών που θα τις οδηγούσε σε επαγγελματική, κοινωνική και μελλοντική πολιτική ανεξαρτησία ήταν χωρισμένες σε τρεις κατηγορίες. «Η πρώτη κατηγορία των παραδοσιακών απόψεων έδινε έμφαση στις χωριστές σφαίρες δραστηριότητας των δύο φύλων με καθορισμένα όρια και αρμοδιότητες, η δεύτερη των μετριοπαθών πρότεινε συμβιβαστικές λύσεις για μια σχετική διεύρυνση του γυναικείου ρόλου και η τρίτη άποψη των αναμορφωτών-ιδεολόγων-ριζοσπαστών έκανε λόγο για αμφισβήτηση των προηγούμενων αντιλήψεων και επαναπροσδιορισμό του γυναικείου ρόλου με ουσιαστική διεύρυνση των πλαισίων του³⁰⁸». Παρά τις αποσπασματικές συζητήσεις των προηγούμενων ετών για τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας, τα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας είχαν τοποθετήσει τη γυναίκα

³⁰⁵ Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 251

³⁰⁶ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 187

³⁰⁷ Κ. Λάππας, *ό. π.*, σ. 251

³⁰⁸ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 179

σε πιο υποβαθμισμένη θέση από αυτήν του άντρα. Άρα και η μόρφωση των γυναικών έπρεπε να είναι πιο υποβαθμισμένη και να ανταποκρίνεται στο ρόλο τους.

Η παραδοσιακή αντίληψη υποστήριζε πως θα υπήρχε κίνδυνος διατάραξης της έμφυλης τάξης από την ανώτερη μόρφωση των γυναικών και πως τα βιολογικά χαρακτηριστικά και οι πνευματικές τους ικανότητες δεν θα άντεχαν μια τόσο μεγάλη πνευματική κόπωση. Οι απόψεις αυτές βασίστηκαν σε αντίστοιχες των φυσιολογιστών που υποστήριζαν την κατώτερη σωματική και πνευματική διάπλαση των γυναικών. Έλληνες λόγιοι και παιδαγωγοί αυτής της άποψης πίστευαν πως θα ήταν «εκτροχιασμός της γυναίκας» και «κοινωνική πλάνη» η φοίτηση των γυναικών στο Πανεπιστήμιο και πως κάτι τέτοιο «θα μάρανη τα πνευματικά και ηθικά ρωστήρια κέντρα του έθνους και θα χαλαρώση τας ελπιδοφόρους ηθικάς και εθνικάς αυτού δυνάμεις». Από τις πιο σκληρές απόψεις που διατυπώθηκαν ήταν σ' ένα άρθρο του Maurice de Gaste μεταφρασμένο από τον ακαδημαϊκό Παύλο Νιρβάνα που μεταξύ άλλων καταλήγει στο ότι «η γυναίκα προς το ίδιο συμφέρον και προς το συμφέρον της φυλής δεν πρέπει να ζητή να υπερβή τα όρια της προσαρμογής του φύλου της» με το επιχείρημα ότι «υπό διανοητικήν, φυσικήν και οικονομικήν άποψιν ο ρόλος της είναι μηδαμινός»³⁰⁹. Άρα ο ρόλος της γυναίκας θα πρέπει να εξακολουθήσει να είναι στο σπίτι και η μόρφωσή της δεν είναι καν απαραίτητη.

Οι απόψεις των μετριοπαθών υιοθετούν μια πιο συμβιβαστική λύση. Να γίνει αποδεκτή μια διεύρυνση των επαγγελματικών διεξόδων των γυναικών που να εναρμονίζονται με την αποστολή και τις δυνατότητες του φύλου τους, χωρίς όμως να διασαλευθεί η κατανομή των ρόλων των δύο φύλων. Δηλαδή η γυναίκα να κάνει κάποια βήματα προόδου αλλά σε «λογικά όρια». Για τις γυναίκες ήταν αποδεκτή η ενασχόληση με την καλλιτεχνία, τη φιλολογία, την ιατρική και το εμπόριο. Θεωρούνταν αυτά ως «προέκτασις της γυναικείας φύσης». Όμως μια περαιτέρω μόρφωση της γυναίκας είναι «αξιώσεις χιμαιρική», «ανόητοι ουτοπικοί που έχουν στόχο να χωρήσωμεν περαιτέρω και να καταρρίψωμεν τους φραγμούς ούς αυτή η φύσις έθετο μεταξύ των φύλων». Βέβαια υπήρχαν μεταξύ των μετριοπαθών και ελάχιστοι που έβλεπαν ότι οι Ελληνίδες ήταν «καταδικασμένες σε αργία»³¹⁰.

Η μειονότητα των προοδευτικών λογίων, παιδαγωγών και πολιτών υποστήριζε το δικαίωμα της Ελληνίδας στην ανώτερη μόρφωση, τις επιστήμες και

³⁰⁹ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 178-180

³¹⁰ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 180-181

την κοινωνική ανέλιξη που οι υπόλοιπες δύο κατηγορίες τα έβλεπαν ως κίνδυνο ακόμη και για ενδεχόμενη ανεργία των ανδρών. Η προοδευτική άποψη έκανε λόγο για την αναγκαιότητα της οικονομικής ανεξαρτησίας της γυναίκας, «*καθιστάμενη κατά την πνευματικήν διαμόρφωσιν ισαξία αυτώ*». Επίσης, όσον αφορά τους φόβους της κοινωνίας για διασάλευση των ηθών και της οικογένειας από την πνευματική ανάπτυξη και επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών, η μειονότητα των προοδευτικών πίστευε ότι «*η οικογένεια αντί να σαλευθή, ασφαλέστερον θεμελιούται*» και ως επιχείρημα προέβαλε την παρουσία των γυναικών στο επάγγελμα της δασκάλας και της εργάτριας στους χώρους της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας³¹¹.

Γύρω στο 1879 ο βουλευτής Θ. Ζερβός ανακοίνωσε στη Βουλή πως ορισμένες απόφοιτες του Αρσακείου θέλησαν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο αλλά οι καθηγητές και διάφοροι «*καλαμαράδες*» δεν τους το επέτρεψαν με την δικαιολογία ότι το Αρσάκειο δεν ήταν αναγνωρισμένο από το κράτος Γυμνάσιο. Ο ίδιος βουλευτής κατέθεσε πρόταση νόμου στη Βουλή να αναγνωριστεί το Αρσάκειο ως Γυμνάσιο θηλέων και οι απόφοιτές του να μπορούν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο σε όποια σχολή επιθυμούν, όμως η πρόταση δεν έγινε δεκτή. Δεν είναι βέβαιο αν οι μαθήτριες ζήτησαν επίσημη εγγραφή στο Πανεπιστήμιο ή αν απλώς εξέφρασαν την επιθυμία τους να σπουδάσουν και τους την αρνήθηκαν, πάντως το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο. Η ταυτότητα των μαθητριών αυτών δεν είναι γνωστή αλλά μάλλον πρόκειται για κόρες εύπορων αστικών οικογενειών που ήθελαν να ακολουθήσουν το επάγγελμα της δασκάλας-παιδαγωγού³¹².

Μετά τις αρνήσεις και το γενικότερο κοινωνικό κώλυμα που δεν επέτρεπε στις Ελληνίδες να σπουδάσουν στον ανδροκρατούμενο χώρο του Πανεπιστημίου, πολλές Ελληνίδες έφυγαν για σπουδές στο εξωτερικό. Η Κ. Κεχαγιά, η Αικ. Λασκαρίδου, η Ε. Λοίζου, η Ελπ. Καρακούση και η Φλ. Φουντουκλή είναι οι πρώτες δασκάλες που πήγαν στην Ευρώπη για μετεκπαίδευση, οι δύο πρώτες με δικές τους δαπάνες και οι υπόλοιπες με υποτροφίες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα όλες προσέφεραν τις υπηρεσίες τους. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου δίδαξε αφιλοκερδώς τις νέες μεθόδους και γνώσεις τις «*φροβελιανές*» νηπιαγωγούς στο σχολείο της, η Κ. Κεχαγιά ανέλαβε τη διεύθυνση του «*Ζαπείου Παρθεναγωγείου*» στην Κωνσταντινούπολη, ενώ άλλες ανέλαβαν διευθύντριες των σχολείων του Αρσακείου. Ο κύκλος των μορφωμένων Ελληνίδων άρχισε να

³¹¹ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 181

³¹² Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 252-253

διευρύνεται και να περιλαμβάνει νηπιαγωγούς, δασκάλες, δασκάλους για εργόχειρα, διευθύντριες και ιδιοκτήτριες ιδιωτικών Παρθεναγωγείων³¹³.

Η πλειοψηφία της κοινής γνώμης στην Ελλάδα δεν αντιμετώπισε θετικά την κίνηση των γυναικών να σπουδάσουν σε Πανεπιστήμια της Ευρώπης. Όμως για τις γυναίκες αυτές και τις πρωτοπόρους που εργάστηκαν πάνω στο ζήτημα της διεύρυνσης της μόρφωσης των γυναικών, ήταν ένα βήμα προς την κατεύθυνση αυτή. Ήδη από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη και την Αμερική γυναικείες οργανώσεις αγωνίζονταν για τη χειραφέτηση των γυναικών και τον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού τους ρόλου. Από την δεκαετία του 1830 σπούδαζαν γυναίκες σε κολέγια της Αμερικής και το 1847 ανακηρύχθηκε η πρώτη Αμερικανίδα διπλωματούχος της Ιατρικής. Την δεκαετία του 1860 το ίδιο γίνεται στη Γαλλία, Ελβετία και Αγγλία και λίγο αργότερα το 1870 γίνονται δεκτές γυναίκες στα Πανεπιστήμια της Σουηδίας, Φινλανδίας, Δανίας και Ιταλίας. Το 1880 γυναίκες φοιτούν στα Πανεπιστήμια της Νορβηγίας, Ισπανίας και της Ρουμανίας. Η Ελλάδα και η Γερμανία είναι από τις χώρες που αντιστέκονται³¹⁴.

Τον δρόμο των Ελληνίδων για ανώτερες σπουδές τον άνοιξε η Σεβαστή Καλλισπέρη, κόρη ανώτερου δικαστικού και απόφοιτη της σχολής Hill. Το 1885 γράφτηκε στην Φιλοσοφική Σχολή στο Παρίσι από όπου πήρε πτυχίο το 1891. Η Καλλισπέρη όπως υποστήριζε, ήθελε να δώσει ένα νόημα στην προσωπική της ζωή και μη βλέποντας διέξοδο από μια μόρφωση χωρίς αντίκρισμα και φοβούμενη το μέλλον όταν ο πατέρας της θα έφευγε από τη ζωή, αποφάσισε να σπουδάσει και να εργαστεί μετέπειτα. Η απόφασή της να προχωρήσει σε ανώτερες σπουδές συνάντησε τεράστια εμπόδια από το κοινωνικό της περιβάλλον και από τους καθηγητές Γυμνασίου και του Πανεπιστημίου που αρνήθηκαν να την εξετάσουν ώστε να πάρει ένα είδος γυμνασιακού απολυτηρίου ώστε να μπορεί να εγγραφεί στη σχολή της Γαλλίας. Τη λύση έδωσε τελικά ο δήμαρχος Αθηνών με την υπογραφή του, κι έτσι η Καλλισπέρη σπούδασε στη Σορβόνη, αφού όμως της είχαν αρνηθεί κάθε υποτροφία από την Ελλάδα λέγοντας πως *«η κυβέρνηση δεν έχει χρήματα δια μόρφωσιν βεβαίως γυναικών»*. Η αποφοίτηση της Καλλισπέρη το 1891 έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από την Καλλιρόη Παρρέν, η οποία θεώρησε πως *«ολόκληρος ο γυναικείος κόσμος, ιδία δε αι Ελληνίδες, δια του γεγονότος τούτου έκαμον έν έτι βήμα προς τα πρόσω»*. Ένα

³¹³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 329-330

³¹⁴ Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 252-253

χρόνο μετά γράφτηκε στην Ιατρική Σχολή των Παρισίων η Μαρία Καλαποθάκη που είναι η πρώτη Ελληνίδα γιατρός και η Ζαχαρούλα Ναυπλιώτου³¹⁵.

Μετά τα πρώτα παραδείγματα, αυξήθηκαν οι περιπτώσεις μαθητριών το 1886-1887 που επιθυμούσαν να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με τις αιτήσεις τους να απορρίπτονται πάλι με τη δικαιολογία ότι δεν πληρούν τις προϋποθέσεις από την ελλιπή μόρφωση του Αρσακείου. Η αλήθεια ήταν στις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις και στην ελλιπή δευτεροβάθμια εκπαίδευση των γυναικών που εξακολουθούσε να τις αποκλείει από το αγαθό της μόρφωσης. Υπήρχαν, όμως, και ορισμένες προοδευτικές φωνές εντός του Πανεπιστημίου από ομάδες φοιτητών που άρχισαν να αντιδρούν στις αρνήσεις της Σύγκλητου να δέχεται γυναίκες σπουδάστριες. Η μειοψηφία αυτή διαβεβαίωνε πως θα σεβόταν κάθε σπουδάστρια που θα φοιτούσε στο Πανεπιστήμιο καθώς έβλεπαν τη θέληση των Ελληνίδων για ανώτερες σπουδές ως *«απαρχήν σπουδαίας κοινωνικής προόδου»*. Οι φωνές τους όμως δεν εισακούστηκαν καθώς ο χώρος του Πανεπιστημίου παρέμενε ανδροκρατούμενος και θεωρούσε τη συνύπαρξη ανδρών και γυναικών *«εκτροχιασμό και ηθική κατάπτωση»*³¹⁶.

Το 1890, κατόπιν σφοδρών αντιδράσεων, γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών η πρώτη φοιτήτρια, η Ιωάννα Στεφανόπολι, γαλλικής καταγωγής, η οποία είχε αποφοιτήσει από το Παρθεναγωγείο της Αικ. Λασκαρίδου³¹⁷ και από το Β΄ Γυμνάσιο Αθηνών³¹⁸. Αν και η μαθήτρια διέθετε όλα τα τυπικά προσόντα να εγγραφεί στο Πανεπιστήμιο, η Σύγκλητος έδειξε μεγάλη σφοδρότητα στην άρνησή της να τη δεχτεί, φέρνοντας ως παράδειγμα τα πρωσικά Πανεπιστήμια όπου δεν γίνονται δεκτές γυναίκες. Η Σύγκλητος εξέφρασε επίσης απόψεις για τις καθιερωμένες κοινωνικές αντιλήψεις για τη θέση της γυναίκας στην Ελλάδα. Ο σχετικά μετριοπαθής πρύτανης Γ. Μιστριώτης ανέφερε πως το ζήτημα είχε τρεις όψεις: την νομική, την κοινωνική και *«της τάξεως»*. Από νομικής πλευράς δεν υπήρχε κώλυμα που να εμποδίζει την εγγραφή της αφού νομική απαγόρευση για φοίτηση των γυναικών δεν υπήρχε. Ως προς το κοινωνικό μέρος, ο πρύτανης άφησε την Βουλή να αποφανθεί υπέρ ή κατά της εγγραφής. Από την πλευρά της *«τάξεως»* ο πρύτανης επισήμανε ότι η εγγραφή της φοιτήτριας ίσως να προκαλούσε *«αταξίες»* στον

³¹⁵ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 186

³¹⁶ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 180, 186

³¹⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 332

³¹⁸ Κ. Λάμπας, *ό. π.*, σ. 255

πανεπιστημιακό χώρο κι αν και δεν υπάρχει νομικό κάλυμμα, ίσως λόγω της «αταξίας» που θα προκληθεί θα ήταν καλύτερο να μην γίνει δεκτή η φοιτήτρια³¹⁹.

Η Σύγκλητος «εν απορία ευρισκομένη» και μη θέλοντας να αναλάβει την ευθύνη, ζήτησε τη γνώμη του υπουργείου Παιδείας το οποίο τελικά επέτρεψε την εγγραφή της Ιωάννας Στεφανοπούλου ή Στεφανόπολι³²⁰ και έτσι το 1890 η Ελλάδα και το Πανεπιστήμιο Αθηνών απέκτησαν την πρώτη τους φοιτήτρια. Ο πρύτανης Μιστριώτης αν και μετριοπαθής στις απόψεις του, παραπονέθηκε στο υπουργείο για «ανάμειξη των φύλων»³²¹. Το γεγονός ότι έγινε δεκτή η Στεφανόπολι στο Πανεπιστήμιο ήταν περισσότερο αποτέλεσμα των πιέσεων που ασκήθηκαν στους πανεπιστημιακούς κύκλους από το αστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας και από την *Εφημερίδα των Κυριών*, σε συνδυασμό με το ότι είχαν ήδη γίνει δεκτές πολλές γυναίκες σε πανεπιστημιακά ιδρύματα άλλων χωρών³²².

Το 1892 έγιναν δεκτές στην Ιατρική Σχολή οι αδερφές Αλεξάνδρα και Αγγελική Παναγιωτάτου, η Θηρεσία Ρόκα στην Φιλοσοφική και η Φλωρεντία Φουντουκλή στη Μαθηματική Σχολή³²³. Το 1896-1897 οι αδερφές Παναγιωτάτου αποφοίτησαν με άριστα από την Ιατρική και έγιναν οι πρώτες γυναίκες διδάκτορες του Πανεπιστημίου. Η Καλλιρόη Παρρέν με τους αγώνες της θεωρεί το γεγονός «γυναικείο θρίαμβο». Ο κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής Γεώργιος Βάφας στον λόγο του αναφέρει: «Δεσποινίδες, δια των σημερινών εξετάσεών σας η θέσις της γυναικός κατά πολύ ανυψούται και αποδεικνύεται ότι η γυνή, την οποίαν ο ανήρ δια των ισχυρών αυτού μυώνων εξήτησε να υποτάξη και να κρατή υποδεεστέραν του, έχει την αυτήν δύναμιν πνεύματος, δύναται να δώση τους αυτούς επιστημονικούς καρπούς και να τύχη των αυτών επιστημονικών τίτλων»³²⁴.

Τη χρονιά αποφοίτησης των αδερφών Παναγιωτάτου ήταν πρύτανης ο Α. Χρηστομάνος, φανατικός πολέμιος της εισόδου των γυναικών στο Πανεπιστήμιο, ο οποίος υποστήριζε πως η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι της και την οικογένειά της και πως η χειραφέτηση των γυναικών είναι «συρμός και θα ήτο μάταιος

³¹⁹ Κ. Λάππας, *ό. π.*, σ. 255-256

³²⁰ Κ. Λάππας, *ό. π.*, σ. 256

³²¹ Μηχανή του Χρόνου, «Όταν η πρώτη φοιτήτρια εισήχθη στο ελληνικό Πανεπιστήμιο», στην ιστοσελίδα: www.mixanitoxronou.gr, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/otan-i-proti-foititria-eisixthi-sto-elliniko-panepistimio-o-prytanis-diamartyrithike-sto-ypourgeio-dia-tin-anameiksin-ton-fylon-stin-kouzina-stin-kouzina-fonazan-oi-foitites/>; ημερομηνία προσπέλασης 29.08.2022

³²² Κ. Λάππας, *ό. π.*, σ. 256

³²³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 332, 334

³²⁴ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 194

αναχρονισμός να καταπολεμείται παρ' ημίν η τάσις αυτή, εφ' όσον μάλιστα δεν υπερακοντίζει τα εσκαμμένα» και πως δεν πρέπει να ενισχύεται το γυναικείο φύλο με υπερβολικές ενθαρρύνσεις³²⁵.

Στην περίπτωση των αδερφών Παναγιωτάτου, ο κοσμήτορας της σχολής έκανε λόγο για ευγενική συμπεριφορά των συμφοιτητών προς τις συμφοιτήτριές τους. Ωστόσο, η Παρρέν σημειώνει κατόπιν αφηγήσεων της ίδιας της Αγγελικής Παναγιωτάτου πως στο μάθημα τις συνόδευε ο πατέρας τους, έμπαιναν στην αίθουσα πάντοτε μαζί με τον καθηγητή και κάθονταν στην πρώτη σειρά των εδράνων κοντά στην έδρα. Η Αγγελική Παναγιωτάτου έγινε υφηγήτρια στην Ιατρική Σχολή Αθηνών και ο οικογενειακός φίλος της, συγγραφέας Γρηγόριος Ξενόπουλος, θυμάται τους φοιτητές να φωνάζουν στην Παναγιωτάτου την ώρα που παρέδιδε μάθημα «*Στην κουζίνα! Στην κουζίνα! Μόνη επιστήμη για την γυναίκα η μαγειρική!...*». Ο Ξενόπουλος αναφέρει πως οι πρώτες Ελληνίδες φοιτήτριες πέρασαν πολλά για να ανοίξουν τον δρόμο στις επόμενες γενιές και ήταν από τους προοδευτικούς που διέβλεπαν μαζί με την Παρρέν πως οι γυναίκες αργά ή γρήγορα θα αποκτούσαν και δικαίωμα ψήφου³²⁶. Αξίζει να αναφερθεί πως η Αγγελική Παναγιωτάτου έγινε η πρώτη καθηγήτρια Υγιεινής στην Ελλάδα και καθηγήτρια Πανεπιστημίου στο Κάιρο της Αίγυπτου³²⁷.

Στις αρχές του 1900 άλλη μια φοιτήτρια της Φιλοσοφικής, η Κατίνα Ηλιακοπούλου μεταδίδει την εμπειρία της από τη φοίτηση στο Πανεπιστήμιο σημειώνοντας ότι «*εισηρχόμουν εις το Πανεπιστήμιον με προσποιητό θάρρος έως την πόρτα της αιθούσης. Εκεί τα έχανα. Προυχώρουν κάπως δια να καθήσω, αλλά τα πόδια μου εκόβοντο και εκαθήμην στο τελευταίο πάντοτε θρανίο, έως ότου έλθη καμμία συνάδελφος και προχωρήσωμεν και οι δύο μαζί πιο μπροστά*». Ο συγχρωτισμός των δυο φύλων στις πανεπιστημιακές αίθουσες απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή από την πλευρά των φοιτητριών. Η Παρρέν εκφράζει το πρότυπο της Ελληνίδας φοιτήτριας με μέτρο: χωρίς να θυμίζει την άσχημη, «*λογία δεσποινίδα*», να διατηρεί τη θηλυκότητά της, αλλά να μην ταυτίζεται με την προωθημένη εικόνα της φοιτήτριας

³²⁵ Κ. Λάππας, *ό. π.*, σ. 256-257

³²⁶ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 194-195

³²⁷ Μηχανή του Χρόνου, «Όταν η πρώτη φοιτήτρια εισήχθη στο ελληνικό Πανεπιστήμιο», στην ιστοσελίδα: www.mixanixronou.gr, διαθέσιμο στο <https://www.mixanitouxronou.gr/otan-i-proti-foititria-eisixthi-sto-elliniko-panepistimio-o-prytanis-diamartyrithike-sto-ypourgeio-dia-tin-anameiksin-ton-fylon-stin-kouzina-stin-kouzina-fonazan-oi-foitites/>; ημερομηνία προσπέλασης 29.08.2022

των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Πάντως όσον αφορά τις «αταξίες» που οι πανεπιστημιακοί κύκλοι φοβούνταν για την συνύπαρξη των δύο φύλων, ουδέποτε σημειώθηκαν σκάνδαλα σύμφωνα με την Παρρέν αλλά και με τις γενικές παραδοχές, πέραν των χλευασμών που όμως με τα χρόνια εξομαλύνθηκαν³²⁸.

Οι γυναίκες απέκτησαν σταδιακά καλύτερη θέση μέσα στον πανεπιστημιακό χώρο. Συμμετείχαν σε φοιτητικές ομάδες και στην κοινωνική ζωή της πόλης, συνήθως συνοδευόμενες από τον πατέρα τους, ωστόσο ήταν και αυτό μια πρόοδος. Το 1897 η Θηρεσία Ρόκα εκλέχθηκε πρόεδρος του Φιλοσοφικού Σπουδαστηρίου στη Λέσχη των Φοιτητών, το 1901 Ελληνίδες φοιτήτριες και διδάκτορες υποδέχτηκαν και ξενάγησαν συναδέλφους τους από την Ρουμανία³²⁹. Η εξέλιξη των γυναικών στη μόρφωση δεν τους αφείρεσε ποτέ την ιδιότητα της καλής συζύγου και μητέρας, απλώς τους εξασφάλισε μια πιο πλατιά επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η γυναικεία δημόσια δράση διευρύνεται και ως το 1900 στο Πανεπιστήμιο είχαν εγγραφεί συνολικά είκοσι φοιτήτριες³³⁰.

Η μικρή έστω συμμετοχή των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση και στην κοινωνική ζωή του τόπου ήταν αποτέλεσμα των αγώνων και των συζητήσεων μιας μερίδας μορφωμένων γυναικών που έκαναν τα πάντα για τη διεύρυνση του γυναικείου ρόλου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα αλλαγές στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των γυναικών (νομοσχέδια Ευταξία και Σταή, 1899, 1908 αντίστοιχα). «Οι απαιτήσεις για μια εκσυγχρονισμένη οικονομία και ορθολογική ανάπτυξη της χώρας εξασφάλισαν μέσω της μόρφωσης την πρόσβαση των γυναικών σε νέους τομείς εργασίας και την αποσυμφόρηση του κλάδου των διδασκαλισσών³³¹».

Η πανεπιστημιακή μόρφωση ήταν προνόμιο κυρίως της άρχουσας και οικονομικά εύρωστης τάξης και όχι τόσο των μεσαίων και χαμηλών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων όπως είναι σήμερα. Όπως και στη φοίτηση των αγοριών έπαιζε ρόλο το επάγγελμα του πατέρα, έτσι και στις περιπτώσεις των φοιτητριών ως κύριο κριτήριο φοίτησης ήταν το επάγγελμα, το κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο και η μόρφωση του πατέρα. Ως τις αρχές του 1900 οι φοιτήτριες με πατέρα έμπορο και κτηματία είχαν τη μεγαλύτερη ευκαιρία πρόσβασης στην ανώτατη

³²⁸ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 195, 197

³²⁹ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 197

³³⁰ Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 257

³³¹ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 189

εκπαίδευση. Ακολουθούν οι κόρες των υπαλλήλων του δημοσίου τομέα και των ανερχόμενων επαγγελματικών ομάδων της εποχής: γιατροί, δικηγόροι, φαρμακοποιοί, μηχανικοί, εκπαιδευτικοί. Εννοείται πως πολλές φοιτήτριες ακολούθησαν σπουδές επηρεασμένες από το οικογενειακό περιβάλλον. Μεγάλο ήταν το ποσοστό των φοιτητριών που ήταν ορφανές πατρός και ακολούθησαν την πανεπιστημιακή μόρφωση για ένα καλύτερο επαγγελματικό μέλλον προκειμένου να συντηρηθούν οι ίδιες και μέλη της οικογένειας που είχαν υπό την προστασία τους. Ελάχιστη εκπροσώπηση είχαν οι οικονομικά εύπορες κοπέλες που δεν επιθυμούσαν να αποκατασταθούν επαγγελματικά, παρά μόνο να μορφωθούν για να έχουν ένα ακόμη εχέγγυο ως «προίκα»³³².

Επίσης, γεωγραφικά τη μεγαλύτερη εκπροσώπηση στο Πανεπιστήμιο την είχε η περιφέρεια της Αθήνας. Ακολουθούν η Πελοπόννησος και τα νησιά του Ιονίου. Τα μεγάλα αστικά κέντρα με πολιτιστική ανάπτυξη προσέφεραν μεγαλύτερες ευκαιρίες στη μόρφωση και συνάμα επαγγελματική εξέλιξη. Υπήρχε βέβαια και η ακραία περίπτωση της Μακεδονίας με μηδέν εκπροσώπηση στο Πανεπιστήμιο. Η διαδικασία πρόσβασης των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση σήμαινε και κοινωνική εξέλιξη. Η ανώτατη μόρφωση οδηγούσε τις γυναίκες στην επαγγελματική κόνιστρα και την οικονομική ανεξαρτησία αλλά ήταν και επιπλέον ένα προσόν στην προσωπική τους ζωή. Οι κοπέλες από πιο απομακρυσμένες περιοχές δεν είχαν την ευχέρεια για ανώτατες σπουδές λόγω πολλών δυσκολιών³³³.

Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα έκλεισε με σαφή αναπροσδιορισμό της φιλοσοφίας σχετικά με την εκπαίδευση και τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών³³⁴. Μπορεί να έγιναν μικρά και δύσκολα βήματα μέχρι να πετύχουν οι γυναίκες το αυτονόητο δικαίωμά τους σε μια καλύτερη μόρφωση και επαγγελματική εξέλιξη, ωστόσο η επιφυλακτικότητα της κοινωνίας και η αδιαφορία της πολιτείας ήταν ανέκαθεν εμπόδια προς την κατεύθυνση αυτή. Η άμβλυνση των φυλετικών διακρίσεων θα επιτευχθεί μέσα στον 20^ο αιώνα³³⁵. Χρειάστηκαν πολλοί αγώνες για να εξασφαλίσουν οι γυναίκες ισότητα στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές

³³² Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 191-193

³³³ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 190-191

³³⁴ Κ. Δαλακούρα-Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 84

³³⁵ Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 37

ευκαιρίες, ένας αγώνας που συνεχίζεται μέχρι σήμερα με διαφορετικά αιτήματα και επιδιώξεις³³⁶.

---

³³⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σ. 338

Επίλογος

Η εκπαίδευση των Ελληνίδων από την Άλωση έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα πέρασε από πολλά στάδια και διακυμάνσεις. Επί Τουρκοκρατίας στις ανεπτυγμένες οικονομικά πόλεις υπήρχαν σχολεία, ωστόσο ειδικά οι κόρες των εύπορων οικογενειών ακολουθούσαν την εκπαίδευση «κατ' οίκον» σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Στην ηπειρωτική Ελλάδα τα πράγματα ήταν δυσκολότερα λόγω της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί από την τουρκική κατάκτηση. Εκτός του ηπειρωτικού κορμού, επί οθωμανικού εδάφους και στα μέρη της ελληνικής Διασποράς, Έλληνες και Ελληνίδες ξεχώρισαν στον τομέα της μόρφωσης, κάτι που τους προσέφερε κοινωνική ανέλιξη. Ακολούθησε η Επανάσταση του 1821 με την εκπαίδευση να μπαίνει σε «δεύτερη μοίρα» λόγω του πολέμου, ωστόσο οι κατά τόπους πολιτικές διοικήσεις και τα Συντάγματα του Αγώνα έκαναν λόγο για μια κοινή μόρφωση των δύο φύλων χωρίς καμιά απολύτως διάκριση.

Τα πράγματα άλλαξαν με την έλευση του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια ο οποίος ίδρυσε μερικά σχολεία θηλέων, ωστόσο το βάρος δόθηκε περισσότερο στη μόρφωση των ανδρών για τη μελλοντική στελέχωση του κρατικού μηχανισμού. Κάτι παρόμοιο έγινε και με την έλευση του βασιλιά Όθωνα μετά την δολοφονία του Καποδίστρια και την κατάρρευση του έως τότε θεσμικού του έργου. Η βαυαρική Αντιβασιλεία που διοικούσε έως την ενηλικίωση του Όθωνα, μαζί με ειδική επιτροπή που συστάθηκε για τα ζητήματα της Παιδείας, οργάνωσαν τη δημόσια εκπαίδευση με ιδρυτικά διατάγματα: Το 1834 την Δημοτική Εκπαίδευση και το 1836 τη Μέση. Τα διατάγματα αυτά αφορούσαν κυρίως την ανδρική μόρφωση, ενώ η γυναικεία δεν απαγορευόταν, όμως προσέκρουε μονίμως στις οικονομικές δυσκολίες και τις κοινωνικές αντιλήψεις που είχαν αρχίσει να επικρατούν. Οι οραματισμοί της Επανάστασης για κοινή μόρφωση των δύο φύλων χωρίς διακρίσεις είχαν εξανημιστεί από τις δυτικές απόψεις της Αντιβασιλείας. Ιδρύθηκαν λίγα δημοτικά σχολεία θηλέων, ενώ η Μέση Εκπαίδευση για την οποία δεν υπήρχε καμιά νομοθετική πρόβλεψη, αφέθηκε στη σφαίρα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Το κενό αυτό κάλυψαν ξένοι ιεραπόστολοι που από τον καιρό του Καποδίστρια βρίσκονταν στην Ελλάδα ιδρύοντας σχολεία. Στα περίφημα ιδιωτικά σχολεία της Volmerage στο Ναύπλιο, του ζεύγους Hill στην Αθήνα και του Hilder στην Ερμούπολη, φοίτησαν κορίτσια κυρίως των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και ελάχιστα κορίτσια της χαμηλότερης κοινωνικής βαθμίδας. Οι πρώτες

επιθυμούσαν μια μόρφωση αντίστοιχη με αυτή της Δύσης, ενώ για τις υπόλοιπες κοπέλες η φοίτηση και η απόκτηση του διπλώματος της δασκάλας ήταν η μόνη διέξοδος για κοινωνική εξέλιξη και οικονομική ανεξαρτησία, σε μια εποχή που η μόρφωση και η εργασία για τη γυναίκα δεν θεωρούνταν αποδεκτά. Εκτός από τα ξένα Παρθεναγωγεία της μέσης βαθμίδας, τη μόρφωση των Ελληνίδων και την επιμόρφωση των διδασκαλισσών του ελληνικού κράτους ανέλαβε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία που ιδρύθηκε το 1836 και επέκτεινε το έργο της σε όλο τον ελληνισμό. Από το Αρσάκειο Σχολείο της Εταιρείας αποφοίτησε πλήθος διδασκαλισσών.

Παρά τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι γυναίκες αλλά και αρκετοί άντρες στη μόρφωσή τους, καθιερώθηκε από τους Βαυαρούς ένα εκπαιδευτικό σύστημα που διήρκησε στην Ελλάδα για τα επόμενα εκατό χρόνια³³⁷. Μετά τη δυναστική αλλαγή και την έλευση του Γεωργίου Α΄ έγιναν ορισμένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που αφορούσαν κυρίως τη γυναικεία εκπαίδευση, χωρίς όμως να λάβουν κοινοβουλευτική έγκριση. Τα πάντα προσέκρουαν στις βαθιά ριζωμένες απόψεις της ελληνικής κοινωνίας πως η μόρφωση των γυναικών πρέπει να είναι εντελώς «διακοσμητική» γιατί η υποχρέωση της γυναίκας είναι η ενασχόληση με την οικογένεια και το σπίτι.

Λόγω της απαρχής της εκβιομηχάνισης της χώρας, άλλαξαν κάπως τα πράγματα στον τομέα της γυναικείας εργασίας. Οι γυναίκες βγήκαν από το σπίτι για να εργαστούν και αυτό θεωρήθηκε μια πρόοδος, όμως στον τομέα της εκπαίδευσης δεν άλλαξε κάτι παρά μόνο η εθνική διάσταση της Μεγάλης Ιδέας. Στα χρόνια που ακολούθησαν, λόγω της έξαρσης του εθνικιστικού πνεύματος στις αλύτρωτες περιοχές, θεωρήθηκε σημαντικός ο ρόλος της Ελληνίδας δασκάλας που θα διδάξει στους Έλληνες των περιοχών αυτών και συγχρόνως έγινε μια μικρή αναβάθμιση στο ρόλο της γυναικείας εκπαίδευσης, χωρίς όμως περαιτέρω ανάπτυξη.

Το μορφωτικό επίπεδο των Ελληνίδων ήταν απίστευτα χαμηλό, η συμμετοχή τους στην εκπαίδευση έφτανε τα μονοψήφια ποσοστά και η Μέση Εκπαίδευση οργανώθηκε την δεκαετία του 1930. Οπότε κάθε συζήτηση που είχε αρχίσει για συμμετοχή των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση επέσυρε από χλευασμούς έως και την οργή της πλειοψηφίας της κοινής γνώμης, παρόλο που αντίστοιχο εγχείρημα είχε πραγματοποιηθεί σε χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής. Κοπέλες μορφωμένων κυρίως οικογενειών, παρά τις αντιδράσεις που συνάντησαν,

³³⁷ Α. Μηλίτση-Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσοημία (1833-1910)*, Καλαμάτα 2004, σ. 17

αποφάσισαν να σπουδάσουν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και να εξελίξουν την μόρφωσή τους, αναζητώντας μετέπειτα επαγγελματική αποκατάσταση. Αυτό το εγχείρημα το ασπάστηκε μια μικρή μερίδα της ελληνικής κοινωνίας, με τους πιο αυστηρούς να μιλούν για ισοπέδωση των ελληνικών ηθών και εκτροχιασμό της γυναικείας φύσης. Το ανθρώπινο δικαίωμα της μόρφωσης δεν ίσχυε στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ωστόσο, με την επιμονή της γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο η πρώτη φοιτήτρια, η Ιωάννα Στεφανόπολι (ή Στεφανοπούλου), ανοίγοντας το δρόμο της ανώτατης μόρφωσης σε πολλές γυναίκες. Οι αντιδράσεις της κοινής γνώμης, της πανεπιστημιακής και της φοιτητικής κοινότητας ήταν σφοδρές, όμως οι γυναίκες αυτές διεκδίκησαν με το πείσμα και την επιμονή τους ένα καλύτερο μέλλον.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Διαδικτυακές Πηγές

In2life, «Αμαλίειο Οικοτροφείο», στην ιστοσελίδα: *In2life.gr*, 16.04.2013, διαθέσιμο στο: <https://www.in2life.gr/features/dossier/dossierarticle/274355/amalieio-oikotrofeio.html>, ημερομηνία προσπέλασης 31.07.2022

Μηχανή του Χρόνου, «Όταν η πρώτη φοιτήτρια εισήχθη στο ελληνικό Πανεπιστήμιο», στην ιστοσελίδα: www.mixanixronou.gr, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/otan-i-proti-foititria-eisixthi-sto-elliniko-panepistimio-o-prytanis-diamartyrithike-sto-ypourgeio-dia-tin-anameiksin-ton-fylon-stin-kouzina-stin-kouzina-fonazan-oi-foitites/>, ημερομηνία προσπέλασης 29.08.2022

2. Εγκυκλοπαίδειες

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.25 (2021), μέρος Α΄

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.26 (2021), μέρος Β΄

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.29 (2021), μέρος Γ΄

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.30 (2021), μέρος Α΄

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.31 (2021), μέρος Β΄

B. Βιβλιογραφία

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε., *Η προεπαναστατική Ελλάδα*, τ. 1 (2010)

Βακαλόπουλος Ε. Α., *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005

Βακαλόπουλος, Ε. Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1453-1669). Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, τ. 2 (2000)

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, τ. 1 (2015)

Γιαννάτη Π. Ε., *Εφημερίς των Κυριών (1887-1917): Αναπαραστάσεις και επαναπροσδιορισμοί γυναικείων ταυτοτήτων στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Απόψεις διδασκαλισσών για τη γυναικεία εργασία*, Θεσσαλονίκη 2020

Γруντάκης Ι., Δάλκος Γ., Χόρτης Α., Χόρτης Ε., *Όσα δεν γνωρίζατε για τα χρόνια του Καποδίστρια, του Όθωνα και του Γεωργίου του Α΄*, Αθήνα 2017

Δαλακούρα Κ.- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015

Δεσποτόπουλος Ι. Α., *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα 1996

Δημαράς Α., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα 2013

Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1821-1894*, τ. 1 (1983)

Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1895-1967*, τ. 2 (1983)

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986

Κουλούρη Χ.- Λούκος Χ., *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα 2012

Κρεμμυδάς Β., *Η Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα 2016

Λαμπράκη-Παγανού Α., *Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική Περίοδο*, Αθήνα 1988

Λάππας Κ., *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004

Μαμώνη Κ., *Μελετήματα από την Ιστορία, Παιδεία και Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως (1437-1922)*, Αθήνα 2001

Μάουρερ Γ. Λ., *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό, και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Αθήνα 1976

Μηλίτση-Νίκα Α., *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910)*, Καλαμάτα 2004

Ξηραδάκη Κ., *Φαναριώτισσες. Η συμβολή τους στα Γράμματα, στις Τέχνες και στην Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα 1999

Ολυμπίτου Ε., *Μπουμπουλίνα, Καΐρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα 2010

Πανεπιστήμιο Αθηνών-Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας, *Αί Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19^ο προς τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 1999

Παπαγεωργίου Π. Σ., *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, Αθήνα 2005

Πετρίδης Β. Π., *Πολιτικοί και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα (1821-1843). Η Πολιτική Οργάνωση του Αγώνα- Η Καποδιστριακή Πολιτεία- Η Βαυαροκρατία*, Θεσσαλονίκη 1990

Σάκκης Α. Δ.,- Αντωνίου Α. Α., *Όψεις Νεοελληνικής Ιστορίας 1833-1945, Κοινωνία-Οικονομία-Εκπαίδευση*, Αθήνα 2008

Σκούρα Θ. Λ., *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910). Θεσμοί, αντιλήψεις, ανισότητες. Μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση*, Αθήνα 2014

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 2006

Φίλος Σ., *Το χρονικό ενός θεσμού. Εποπτεία και Διοίκηση της Εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία (1832-1982)*, Αθήνα 1984

Φουρναράκη Ε., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987

Χασιώτης Κ. Ι., *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001

Χρήστου Θ., *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή, το έργο, η εποχή του*, Αθήνα 1998

Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Woodhouse M. C., *Η ιστορία ενός λαού: Οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα*, Αθήνα 2008

Παρόρτημα

Σεβαστή Καλλισπέρη (1858-1953)

Πηγή: Kallisperi.blogspot.com

Ιωάννα Στεφανόπολι (1875-1961)

Πηγή: www.wikipedia.com

Αγγελική Παναγιωτάτου (1878-1954)

Πηγή: www.mixanitouxronou.gr

Περίληψη

Επί τουρκοκρατίας η εκπαίδευση επιβίωσε σε πόλεις που είχαν οικονομική επιφάνεια, με γυναικεία παρουσία στα σχολεία. Στην Επανάσταση υπήρξε μέριμνα για τη μόρφωση των κοριτσιών. Ο Ιωάννης Καποδίστριας εστίασε στη στοιχειώδη εκπαίδευση, με μικρή συμμετοχή των γυναικών. Επίσης, η Αντιβασιλεία και ο Όθωνας (1833-1862) δεν έδωσαν τη δέουσα σημασία στη μόρφωση των γυναικών. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρία που ιδρύθηκε το 1836 έδωσε έμφαση στη γυναικεία εκπαίδευση. Από το 1863 έως το 1900 έγιναν διάφορες νομοθετικές ρυθμίσεις για το ζήτημα αυτό. Το 1890 με την εγγραφή της πρώτης Ελληνίδας φοιτήτριας στο Πανεπιστήμιο, άνοιξε ο δρόμος για τη γυναικεία μόρφωση.